

Dwuwieżowa fasada czy masyw? O terminologii i typologii struktur zachodnich w architekturze romańskiej

Klaudia ŚNIEŻEK

Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych, Uniwersytet Jagielloński
<https://orcid.org/0009-0003-7661-4359>

ABSTRAKT W artykule podjęto problem terminologii i typologii dwuwieżowych struktur zachodnich w kościołach romańskich, zwłaszcza kwestię rozróżnienia między fasadą a masywem. Przegląd dotychczasowego stanu badań ujawnia brak spójnej klasyfikacji i nazewnictwa tych konstrukcji. Aby uzupełnić tę lukę, zaproponowano formalną charakterystykę obu rozwiązań, opartą na przykładach europejskich z XI i XII w. Fasada zostaje zdefiniowana jako naturalne przedłużenie korpusu nawowego – zarówno w planie, jak i w bryle, pozostaje ona jego integralną częścią i odzwierciedla wewnętrzny układ romańskich budowli. Masyw natomiast, poprzez wprowadzenie dodatkowych kondygnacji w części międzywieżowej, niepowiązanych z korpusem i przykrytych własnym dachem, przybiera formę autonomicznego bloku, ukierunkowanego poprzecznie względem osi kościoła i dominującego nad całą budowlą. Jego wieże wyrastają z tego bloku, stanowiąc zwieńczenie konstrukcji, w przeciwieństwie do wież fasady, zaakcentowanych poprzez podziały i artykulację już od przyziemia. Poprzeczna orientacja masywu nadaje mu charakter struktury odrębnej i niezależnej od pozostałych partii budowli, podczas gdy fasada zamyka korpus nawowy od zachodu i stanowi jego ścianę frontową.

SŁOWA-KLUCZE fasada dwuwieżowa, masyw zachodni, typologia struktur zachodnich, *Westbau*, *avant-nef*, architektura romańska, terminologia architektoniczna

ABSTRACT *A Two-Tower Façade or Massif? On the Terminology and Typology of Western Structures in Romanesque Architecture.* The article discusses the issue of the terminology and typology of two-tower western structures of Romanesque churches, with special focus on the differentiation between a façade and a massif. A review of the current state of research reveals a lack of a consistent classification and nomenclature for these structures. To fill this gap, a formal characterisation of both solutions is proposed, based on European examples dating from the 11th and 12th century. A façade is defined as a natural extension of the nave. Both in plan and in volume, it remains an integral part of the nave, reflecting the building's internal layout. A massif, in contrast, by introducing additional storeys in the section between the towers – ones not connected to the nave and covered by their own roof – takes the form of an autonomous block, oriented transversely to the axis of the church and dominating the entire structure. Its towers rise from this block, forming the crowning element of the structure, in contrast to the towers in a façade, which are accentuated by divisions and articulations right from the ground level. The transverse orientation of a massif gives it the character of a separate structure, independent of the other parts of the building, while the façade encloses the nave from the west and forms its front wall.

KEYWORDS two-tower façade, western massif, typology of western structures, *Westbau*, *avant-nef*, Romanesque architecture, architectural terminology

MIMO że fasada dwuwieżowa należy do najbardziej emblematycznych elementów architektury romańskiej, jej charakterystyka formalna pozostaje słabo rozpoznana. Celem niniejszego artykułu jest doprecyzowanie definicji fasady dwuwieżowej oraz identyfikacja budowli, które rzeczywiście reprezentują ten typ¹. Precyzyjna terminologia nie tylko posłuży jako narzędzie przydatne w przyszłych badaniach nad genezą formalną tych struktur, lecz także pozwoli wykluczyć rozwiązania, które formalnie nie kwalifikują się do grupy fasad dwuwieżowych. Jak można wnioskować ze stanu badań, zrozumienie przestrzenne zachodnich struktur kościołów romańskich, a w konsekwencji ich poprawne nazewnictwo, pozostaje poważnym problemem, dalekim od rozwiązania. Szczególnie niejednoznaczne jest rozróżnienie dwuwieżowych rozwiązań w typie masywu od fasad. Formalną charakterystykę tych struktur, która pozwoli je zdefiniować i odróżnić, należy poprzedzić przeglądem literatury poruszającej kwestie ich terminologii i typologii, czyli przede wszystkim leksykonów, słowników oraz opracowań architektury romańskiej.

Przedstawienie stanu badań nad definicją fasady dwuwieżowej trzeba rozpocząć od definicji podstawowego pojęcia, czyli fasady. *Lexikon der Kunst* podaje, że ten termin wywodzi się z łacińskiego *facies* i oznacza frontową część budynku, zwykle dostępną z ulicy bądź placu i mieszczącą główne wejście. Określenie to można by odnieść do innych elewacji, dlatego bardziej ściśle definicje zawężają je do reprezentacyjnej części budynku². Podobną definicję zaproponował w *Lexikon des Mittelalters* Günther Binding, według którego fasada to reprezentacyjna strona budowli (*Prospekt*), która zwykle mieści główne wejście. Jego zdaniem budynek może mieć więcej niż jedną fasadę, w przypadku kościołów jest ona zwykle umiejscowiona w zachodniej partii, ale niekiedy może występować także po ich wschodniej stronie. Fasada jest na ogół bogato artykułowana

i dekorowana oraz zawiera takie elementy jak okna, portale, wykusze czy ryzality. Często zdobią ją dekoracje rzeźbiarskie, ornamentalne szczyty oraz zintegrowane struktury wieżowe³. Bardziej precyzyjną definicję przedstawiono w *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*. Paul-Henry Boerlin, autor pierwszej sekcji hasła, określił fasadę jako wyróżniającą się wśród innych elewacji poprzez zaakcentowanie funkcji budowli i jej rangi. Fasada może być artykułowana i reprezentować spójny system architektoniczny, choć nie stanowi to decydującego kryterium, ponieważ każda elewacja może być wzbogacona o dodatkowe elementy architektoniczne, które mogą składać się na zintegrowaną kompozycję, jak rozwiązanie wieżowe czy wieloapsydowy chór. Co więcej, wbrew powszechnej praktyce, badacz uznaje, że określanie każdej elewacji jako fasady jest błędne. Według Boerlina jeden obiekt może – co prawda – mieć kilka fasad, ale tylko wtedy, kiedy wszystkie jego ściany zewnętrzne nie są takie same⁴. Hans Erich Kubach, który w swoim hasle uwzględnił architekturę całego okresu średniowiecza, podkreślił, że definicja fasady podlega innym kryteriom zależnie od rodzaju budowli. Fasadę kościoła cechuje charakterystyczny układ kompozycyjny, a także wprowadzenie portali i okien, ponadto stanowi ona element osiowo powiązany z wnętrzem. Fasada budowli świeckiej pozbawiona jest tej relacji, zamiast tego określa ją podział na kondygnacje i wprowadzenie okien. W definicji Kubacha fasada kościoła poprzez swoją kompozycję sygnalizuje, a czasem wręcz odtwarza układ wnętrza⁵. Związek między fasadą a wewnętrzną organizacją przestrzenną podkreślał już wcześniej Eugène Viollet-le-Duc, który argumentował, że każdy budynek, niezależnie od funkcji, ma elewacje będące niczym więcej jak tylko koniecznym wyrazem wewnętrznego układu i struktury obiektu. Dla Viollet-le-Duca średniowieczna fasada, podobnie jak jej starożytna odpowiedniczka, stanowi przede wszystkim przedłużenie układu

1. Przywołane w tekście budowle to w większości przykłady niemieckie i francuskie z XI i XII w. Wybrano je, gdyż to właśnie na terenach Rzeszy i Francji rozwijały się wówczas zachodnie struktury dwuwieżowe w typie fasady i masywu. Świadomie pominięto natomiast budowle z Europy Środkowej, w tym z terenów Polski, głównie ze względu na niedostateczny stan ich opracowania oraz wątpliwości dotyczące rekonstrukcji wczesnych przykładów.

2. „Fassade”, w: *Lexikon der Kunst: Architektur, Bildende Kunst, Angewandte Kunst, Industrieformgestaltung, Kunsttheorie*, t. 1 (Leipzig: Seemann Verlag, 1968), s. 678–679.

3. Günther Binding, „Fassade”, w: *Lexikon des Mittelalters*, t. 4 (München: LexMA Verlag, 1992), szp. 303–304.

4. Paul-Henry Boerlin, „Fassade”, w: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, t. 7, red. Karl-August Wirth (München: Beck, 1981), szp. 536–537.

5. Hans Erich Kubach, „Fassade”, w: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, t. 7, red. Karl-August Wirth (München: Beck, 1981), szp. 557.

wnętrza. W kościołach jest ona zazwyczaj usytuowana naprzeciw apsydy i jest – według niego – przekrojem poprzecznym nawy, odsłaniającym wewnętrzną organizację przestrzenną. W ujęciu Viollet-le-Duca średniowieczna fasada nie może zostać oddzielona od porządku konstrukcyjnego budynku, stanowi ona bowiem jego bezpośrednią konsekwencję⁶. Kubach rozwinął ten wątek, proponując typologię fasad kościelnych na podstawie ich relacji z wnętrzem. W tym kontekście wyróżnił on tak zwaną fasadę przekrojową (*Querschnitt-Fassade*), której obrys odzwierciedla przekrój poprzeczny korpusu, jak na przykład w fasadach szczytowych kościołów halowych czy fasadach bazylikowych. Inny typ stanowi fasada kubiczna (*kubische Fassade*), z zasady składająca się z wielu elementów architektonicznych, takich jak wieże, bloki czy apsydy – te wspólnie tworzą dość niezależną bryłę o charakterze fasadowym. Trzecią kategorią natomiast jest fasada kurtynowa (*Schirmfassade*), pomyślana jako płaska, częściowo wolnostojąca ściana lub płytka konstrukcja poprzeczna w stosunku do korpusu, wzniesiona przed bryłą kościoła, której układ nie koresponduje z podziałami wewnątrz budowli. Inną kwestią jest sposób otwarcia. Pod tym względem Kubach rozróżnił fasadę otwartą, która zawiera portal lub portyk zapewniający bezpośredni dostęp do wnętrza kościoła, oraz fasadę zamkniętą. Ta ostatnia jest – według niego – typowa dla zachodnich chórów i transeptów, a brak wejścia do kościoła wynika z funkcji liturgicznych.

Hans Erich Kubach sklasyfikował fasady również według ich kompozycji – mogą one być jednoczołowe lub wieloczołowe, w zależności od liczby i sposobu organizacji elementów architektonicznych, które się na nie składają. Fasada ponadto może być wpisana w pionowy lub poziomy prostokąt, z jednym lub wieloma szczytami, lub być wyposażona w wieże. Możliwe są również kombinacje tych form. Badacz zaproponował także rozróżnienie relacji między bryłą a płaszczyzną, pod tym względem wymienił on tak zwane fasady płaszczyznowe (*flächige Fassaden*), kubiczne (*kubische Fassaden*), jednowarstwowe i wielowarstwowe. Ten ostatni typ zakłada wprowadzanie galerii, zewnętrznych pasaży czy wielowymiarowych struktur ornamentalnych⁷.

Dużo bardziej uproszczoną typologię tych konstrukcji, ograniczoną jedynie do dwóch kategorii, przedstawiono w *Lexikon der Kunst*. Pierwsza grupa charakteryzuje się ścisłą integracją z układem przestrzennym budowli – fasady te wyraźnie odzwierciedlają wewnętrzną organizację. Druga natomiast obejmuje struktury o bardziej autonomicznym charakterze, których forma i wymiary nie odpowiadają wewnętrznej strukturze budowli. Autorzy hasła jednocześnie podkreślili, że pojęcie fasady nie jest jednoznaczne, co wynika z jej różnorodnych funkcji, które mogą wymagać rozwiązań mniej lub bardziej niezależnych formalnie⁸.

Podobna klasyfikacja pojawiła się w definicji Bindinga. Założył on, że fasada w zasadzie powinna odzwierciedlać wewnętrzny układ przestrzenny budowli. Taką fasadę nazwał, tak samo jak Kubach, przekrojową (*Querschnitt-Fassade*). Niemniej wyodrębnił również drugi typ – fasadę ślepa, która pozostaje niezależna od wnętrza budowli i może przyjmować odmienny kształt. Binding odniósł się również do – zaproponowanej już przez Kubacha – koncepcji jedno- i wieloczołowej fasady. W myśl tej klasyfikacji fasada może mieć charakter jednolity lub składać się z wielu części, co istotnie wpływa na jej relację z wnętrzem budowli⁹. Fasady wieloczołowe stanowią rozwiązanie szczególnie istotne dla naszych rozważań. Z zasady taką strukturą jest również fasada kubiczna, do tej grupy natomiast, według typologii Kubacha, zaliczyć należy rozwiązania wieżowe, w tym także fasadę dwuwieżową¹⁰.

Organizacja fasad kubicznych charakteryzuje się integracją wertykalnych, plastycznych elementów – takich jak wieże, przedsionki czy apsydy – w trójwymiarową kompozycję. Tego typu konstrukcja stanowi, zdaniem Kubacha, jedno z najważniejszych i najbardziej charakterystycznych osiągnięć średniowiecznej architektury północnoeuropejskiej¹¹. Tym samym, do grupy tej można zaliczyć rozmaite budowle romańskie, występujące w różnym natężeniu na terenie całej Europy. W ujęciu Kubacha jest to raczej całościowy sposób modelowania fasady, charakteryzujący się plastycznością, która odróżnia wieloelementowe struktury od jednoelementowych frontów szczytowych. Tak rozumiana

6. Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, „Façade”, w: id., *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, t. 5 (Paris: B. Bance, 1861), s. 359–360.

7. Kubach, „Fassade”, szp. 558–559.

8. „Fassade”, w: *Lexikon der Kunst*, t. 1, s. 678–679.

9. Binding, „Fassade”, szp. 304.

10. Kubach, „Fassade”, szp. 558.

11. Ibid., szp. 562.

struktura stanowi raczej paradygmat niż jasno określoną kategorię formalną.

Idąc o krok dalej, Kubach wyodrębnił kilka rozwiązań wieżowych, które – choć spełniają regułę plastyczności – znacznie różnią się od siebie, zarówno pod względem formalnym, jak i funkcjonalnym. Pierwszym jest *Westriegel*, czyli masyw zachodni, stanowiący strukturę poprzeczną w stosunku do korpusu nawowego, o formie nierozczłonkowanego bloku, na który nasadzone są wieże, zwykle na rzucie ośmioboku¹². Masyw zachodni stanowi rozwiązanie charakterystyczne dla Dolnej Saksonii i Westfalii, czego przykładem są kościoły opackie z 2. połowy XII w.: St. Marien w Fischbeck i St. Peter und Paul w Königslutter oraz kolegiata St. Blasius w Brunshwiku datowana szeroko na 4. ćwierć XII i 1. tercję XIII w.¹³ Inny typ wpisujący się w założenia fasady kubicznej to chór zachodni, określany w języku niemieckim jako *Westchorhalle*. Jest to struktura skupiająca się wokół sanktuarium zlokalizowanego w zachodniej części kościoła, szczególnie popularna nad Renem i Mozą, przykładem jest tu zachodnia partia kościoła Sainte-Gertrude w Nivelles, w obecnym kształcie datowana na około 1160 r. (il. 1), jednak jej rdzeń – jak ustaliły ostatnie badania – sięga kampanii budowlanej z X w.¹⁴ Późniejsze przykłady charakteryzują się bogatą artykulacją, cofnięciem wież i brakiem portalu prowadzącego do wnętrza, jak w przypadku *Westchorhalle* leodyjskich kościołów Saint-Barthélemy (ok. 1180) i Saint-Jacques (1170)¹⁵. Inną kategorię stanowi *Chorflankentürmen*, czyli zachodnia apsyda flankowana wieżami, która jest rozwiązaniem szeroko rozpowszechnionym w Niemczech. Według Kubacha to właśnie wieże stanowią o fasadowym charakterze tej struktury. Sama apsyda wysunięta przed front kościoła

nie może być bowiem traktowana jako fasada, tę – jak podkreślił badacz – w tym przypadku tworzą wieże. Analogicznie, również wschodnia apsyda może zostać określona mianem fasady, jeśli flankują ją wieże, jak w przypadku kolegiaty St. Cassius und Florentius w Bonn z połowy XII w.¹⁶ Kubach jednocześnie zdaje się być świadom tego, że tak rozumiane pojęcie fasady jest nieprecyzyjne i płynne oraz może prowadzić do błędnych interpretacji.

Wreszcie, kolejnym typem fasady kubicznej, wpisującym się w regułę plastyczności, jest fasada dwuwieżowa, która pozornie przypomina masyw (*Westriegel*). Niemniej, jak podkreślił Kubach, mamy tu do czynienia ze strukturą, w której wieże wyrastają od poziomu gruntu, a nie wieńczą masywu jak w przypadku rozwiązań z Königslutter (il. 2) czy Brunshwiku. Tym samym wieże samodzielnie budują wertykalną strukturę fasady, dzięki czemu wrażenie budowli poprzecznej zostaje zredukowane lub całkowicie zanika. Istotna jest tu również kwestia komunikacji wież z częścią środkową, która zazwyczaj stanowi zachodnią ścianę nawy głównej, rzadko natomiast zawiera przedsionek. Ten, według Kubacha, może być zlokalizowany wewnątrz poprzez wyraźne rozróżnienie struktury poprzecznej, czego przykładem jest kościół Mariä Himmelfahrt w Andernach (ok. 1200) oraz katedry w Laon (1190/1195) i Limburgu nad rzeką Lahn (1. tercja XIII w.)¹⁷.

Günther Binding uzupełnił tę definicję o kluczowy element, czyli portal flankowany przez wieże, będący głównym wejściem do kościoła. Szczyt nawy może być – według niego – wysunięty do przodu względem linii wież i widoczny na elewacji albo ukryty za poziomo zamkniętą strukturą poprzedzającą nawę (*Vorbau*). Co istotne, Binding nie dokonał rozróżnienia pomiędzy wieżami

12. W tekście wielokrotnie pada sformułowanie „struktura poprzeczna”, odnoszące się do konstrukcji, których oś biegnie prostopadle do osi korpusu nawowego. Termin ten jest powszechnie stosowany w badaniach nad architekturą romańską, w tym przez wspomnianych tu badaczy. W ślad za nimi w artykule również przyjęto ten termin dla określenia poprzecznego – względem nawy – charakteru brył, m.in. transeptów, masywów czy westwerków.

13. Kubach, „Fassade”, szp. 565.

14. Frédéric Chantinne, Philippe Mignot, „La collégiale Sainte-Gertrude de Nivelles. Réexamen du dossier archéologique”, *Hortus Artium Medievalium* 20 (2014), s. 513–519; Frédéric Chantinne, Philippe Mignot, „Sainte-Gertrude de Nivelles et l’archéologie de grandes églises «ottoniennes» dans les anciens diocèses de Liège et de Cambrai”, *Bulletin de la cathédrale de Strasbourg* 35 (2022), s. 173–188.

15. Kubach, „Fassade”, szp. 566.

16. Ibid., szp. 567–568.

17. Ibid., szp. 566–567.

1 Kolegiata Sainte-Gertrude w Nivelles, konsekracja 1046, chór zachodni w obecnej formie datowany na ok. 1160. Fot. Klaudia Śnieżek

2 Kościół St. Peter und Paul w Königslutter, 2. połowa XII w., masyw dwuwieżowy. Fot. Albert Hirmer, Irmgard Ernstmeier-Hirmer, Bildindex der Kunst und Architektur, Deutsches Dokumentationszentrum für Kunstgeschichte – Bildarchiv Foto Marburg, CC BY-SA 4.0

wyrastającymi z bloku masywu, a tymi posadowionymi w przyziemiu¹⁸. W *Lexikon der Kunst* natomiast całkowicie pominięto ten problem, jak również jakąkolwiek formalną charakterystykę rozwiązań dwuwieżowych. Ograniczono się jedynie do stwierdzenia, że fasady mogły zawierać emporę otwartą na nawę¹⁹. Ten lakoniczny wpis dotyczący fasady dwuwieżowej znajduje się pod hasłem *Westbau*, który zarówno *Lexikon der Kunst*, jak i *Lexikon des Mittelalters* wyjaśniają jako strukturę ukształtowaną poprzecznie względem nawy,

przybierającą formę zespołu wież²⁰. Wśród *Westbau*, oprócz fasady dwuwieżowej, *Lexikon der Kunst* wymienia także strukturę trójwieżową (*Dreiturmgruppe*), masyw (*Westriegel*) i chór zachodni (*Westchorhalle*), a zatem rozwiązania, które – wedle klasyfikacji Kubacha – ze względu na swoją plastyczność są fasadami kubicznymi²¹. Włączenie fasady dwuwieżowej do grupy *Westbau* jest o tyle istotne, że genezę architektoniczną tych struktur wiąże się bezpośrednio z formalnym „uproszczeniem” karolińskich westwerków²². Edgar Lehmann

18. Günther Binding, Hans Koepf, „Doppelturmfassade”, w: *Bildwörterbuch der Architektur* (Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2005), s. 137.

19. „Westbau”, w: *Lexikon der Kunst. Architektur, Bildende Kunst, Angewandte Kunst, Industrieformgestaltung, Kunsttheorie*, t. 5 (Leipzig: Seemann Verlag, 1978), s. 579.

20. Günther Binding, „Westbau”, w: *Lexikon des Mittelalters*, t. 3 (München: LexMA Verlag, 1998), szp. 22.

21. „Westbau”, w: *Lexikon der Kunst*, t. 5, s. 579.

22. Wilhelm Effmann, *Die Karolingisch-ottonischen Bauten zu Werden. Stephanskirche, Salvatorkirche, Peterskirche* (Strassburg: Heitz & Mündel, 1899), s. 434.

3 Kościół benedyktyński Notre-Dame w Paray-le-Monial, 4. ćwierć XI w., dwuwieżowa fasada galilei.
Fot. Klaudia Śnieżek

4 Kolegiata Saint-Barthélemy w Liège, dwuwieżowy masyw, ok. 1180, widok od południowego zachodu.
Fot. Klaudia Śnieżek

wręcz umieścił westwerk obok dwuwieżowej fasady wśród najważniejszych, jego zdaniem, typów struktur zachodnich²³. *Westwerk* jest współczesnym terminem używanym na określenie struktury dobudowanej do zachodniego krańca kościoła. Co istotne, budowla ta w swoim założeniu miała charakter autonomiczny zarówno w kontekście architektonicznym, jak i liturgicznym. Trzon tej struktury stanowi centralna wertykalna przestrzeń zwieńczona wieżą. Pomieszczenie wewnątrz otoczone jest przez emporę, dostępne poprzez schody umieszczone w narożnikach²⁴. Karoliński pełny westwerk – jako budowla wieloczęściowa, o plastycznej strukturze i morfologicznie autonomiczna w stosunku do korpusu kościoła – stanowił całkowite przeciwieństwo fasady. Według Kubacha mógł on jednak stać

się punktem wyjścia dla wielu rozwiązań fasadowych. W jego ujęciu ewolucja fasady przebiegała nie od form prostych do bardziej skomplikowanych, lecz odwrotnie. W tym procesie to westwerk stanowił założenie początkowe, które poddane redukcji przyczyniło się do ukształtowania prostszych struktur zachodnich. Drugą kluczową zmianą było odebranie westwerkowi funkcjonalnej samodzielności oraz przesunięcie znaczenia z wieży centralnej na wieże boczne. Za przykład takiej redukcji podał strukturę zachodnią kościoła St. Patrokus w Soest, której budowa rozpoczęła się w latach 1180/1190²⁵.

Nieco inną propozycję przedstawił Gottlieb Loertscher. Badacz podkreślił całkowitą odrębność formalną westwerków od romańskich struktur zachodnich,

23. Lehmann wśród najważniejszych typów *Westbau* wymienił jeszcze: *Westchor*, *Westquerbau*, *Einturmfront* *Vorkirche*, atrium; zob. Edgar Lehmann, „Die Westbauten der Stiftskirchen im deutschen Sprachgebiet zwischen 1150 und 1300”, w: *Jahrbuch der Historischen Kommission für Sachsen-Anhalt. Festschrift für Ernst Schubert*, red. Hans-Joachim Krause (Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1997), s. 20.

24. Binding, Koepf, „Westwerk”, w: *Bildwörterbuch der Architektur*, s. 508–509.

25. Kubach, „Fassade”, szp. 562–564.

a jednocześnie zauważył tendencję do ich upraszczania poprzez dezintegrację złożonej formy w kierunku indywidualnych rozwiązań. W myśl tej teorii struktury zachodnie epoki romańskiej, choć formalnie odrębne, mogą być postrzegane jako rezultat selektywnego przemowienia i przekształcania komponentów charakterystycznych dla westwerków karolińskich. Wśród tych struktur Loertscher wymienił masywy w wariantach z centralną wieżą i bez niej, „westwerkowe wieże” wyposażone w dzwonnice, dwupoziomowe portyki z wieżyczkami mieszczącymi klatki schodowe, masywy ukoronowane wieżami i wreszcie – dwuwieżowe fasady. Badacz zauważył również, że dwa ostatnie rozwiązania, choć wywodzą się według niego z westwerków, reprezentują zupełnie pionierskie formy fasadowe²⁶. Niezależnie od tego, na ile wszystkie te typy struktur zachodnich można rzeczywiście wyprowadzić pod względem formalnym z westwerków, należy podkreślić rozróżnienie Loertschera między masywem ukoronowanym szczytami wież a dwuwieżową fasadą²⁷. Odmienny charakter tych dwóch rozwiązań podkreślał już Kubach, przekonując, że różnica tkwi w wyprowadzeniu wież z przyziemia w przypadku fasady i z blokowej struktury w przypadku masywu²⁸. Loertscher wprowadził dodatkowo trzeci typ: stanowi on rozwiązanie pośrednie, w którym dwie wieże spoczywają na dwupoziomowym *Vorkirche* zwanym galileą, a reprezentują go budowle burgundzkie. Wśród przykładów wymienił benedyktyńskie kościoły: Saint-Philibert w Tournus (datowany ostatnio na około 1020–1030), Saint-Pierre-et-Saint-Paul w Romainmôtier (1. połowa XI w.) oraz Notre-Dame w Paray-le-Monial (4. ćwierć XI w.; il. 3)²⁹. W odróżnieniu od masywu, określanego przez Loertschera jako *Quermassiv*, burgundzki typ pośredni nie akcentuje poprzecznego kierunku, a wieże nie stanowią elementów niezależnych strukturalnie na tyle, by można było nazwać to

rozwiązanie fasadą³⁰. Loertscher, podobnie jak Kubach, przedstawił masyw jako strukturę, której wieże osadzone są na bloku. Jako przykłady podał kościół St. Servatius w Maastricht (3. ćwierć XII w.) i kolegiatę Saint-Barthélemy w Liège (koniec XI–XII w.; il. 4). W opozycji do tego rozwiązania stoi fasada dwuwieżowa, która – podobnie jak burgundzki typ pośredni – wyróżnia się brakiem poprzecznego charakteru, zachowując jednocześnie wertykalność obu grup. Wyrastające z przyziemia wieże stanowią monumentalne elementy odróżniające się od części centralnej, która zawiera często emporę, ograniczone jedynie do przestrzeni międzywieżowej. Loertscher pozostawił problem formalnego związku tych struktur z westwerkiem bez jednoznacznej odpowiedzi. Podkreślił natomiast, że dwupoziomowe *Vorhalle*, flankowane wieżami mieszczącymi klatki schodowe, stanowi fazę przygotowawczą pod ukształtowanie się burgundzkiego typu pośredniego i fasady dwuwieżowej. Jednocześnie zwrócił uwagę na to, że dojrzałe romańskie i gotyckie fasady dwuwieżowe różnią się w swojej monumentalności od wczesnych XI-wiecznych struktur z dwiema wieżami³¹.

Zupełnie inną perspektywę, poprzez wyznaczenie wyraźnej granicy między *Westbau* a dwuwieżową fasadą, zaprezentowali Georg Dehio i Gustav von Bezold. Ich zdaniem to pierwsze rozwiązanie, w większym lub mniejszym stopniu, czerpie swoją formę z układu bipolarnego³². Fasada dwuwieżowa natomiast reprezentuje zupełnie odmienny nurt, którego celem było przekształcenie zachodniej części kościoła w jego frontálną elewację. Przemiana ta była możliwa dzięki rezygnacji z liturgicznej roli *Westbau*. Rezygnacja z usytuowania w tym miejscu ołtarza umożliwiła ponowne wprowadzenie portalu w fasadzie, a tym samym przywrócenie tej partii jej pierwotnej funkcji wejściowej. Fasada zaczęła wyraźnie podkreślać zachodnią ścianę nawy, a jej

26. Gottlieb Loertscher, *Die romanische Stiftskirche von Schönenwerd. Ein Beitrag zur Frage der Doppelturmfassade im 11. Jahrhundert* (Basel: Verlag Birkhäuser, 1952), s. 98–99.

27. Ibid., s. 100.

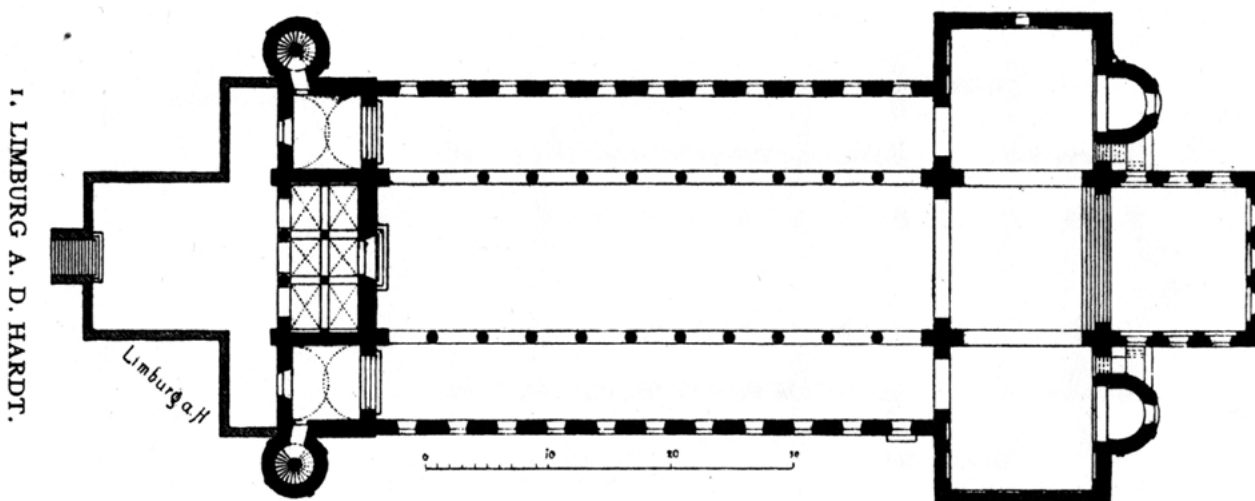
28. Kubach, „Fassade”, s. 565–566.

29. Na temat burgundzkiej galilei zob. Kristina Krüger, „Architecture and Liturgical Practice. The Cluniac Galilaea”, w: *The White Mantle of Churches. Architecture, Liturgy, and Art Around the Millennium*, red. Nigel Hiscock (Turnhout: Brepols, 2003), s. 138–159; ead., *Die romanischen Westbauten in Burgund und Cluny. Untersuchungen zur Funktion einer Bauform* (Berlin: Gebr. Mann, 2003). Przytoczone tu datowania galilei podaje za: Krüger, *Die romanischen Westbauten in Burgund und Cluny*, s. 18–20, 42–45, 50–53.

30. Loertscher, *Die romanische Stiftskirche von Schönenwerd*, s. 99–100.

31. Ibid., s. 100.

32. Georg Dehio, Gustav von Bezold, *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes*, t. 1 (Stuttgart: Cotta'sche Verlagsbuchhandlung, 1892), s. 568–573.

5 Kościół opactwa benedyktyńskiego w Limburgu an der Haardt, 2. ćwierć XI w., rzut. Repr. wg Georg Dehio, Gustav von Bezold, *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes* (Stuttgart 1887), il. 48

szczyt odzwierciedlał zarówno kształt, jak i wysokość korpusu³³. Na przykładzie opactwa benedyktyńskiego w Limburgu an der Haardt, z 2. ćwierci XI w., Dehio i Bezold dokonali charakterystyki takiej struktury. Jej trójdzielna kompozycja odpowiadała podziałom wnętrza korpusu nawowego. Przyziemie części centralnej, położonej między wieżami, otwierało się na zachód trzema arkadami, a powyżej mieściła się otwarta na nawę empora. Wieże skomunikowane były z nawami bocznymi poprzez pomieszczenia w przyziemiach, całkowicie otwarte ku wschodowi (il. 5). Badacze określili te przestrzenie jako westybule naw, tym samym sugerując przedłużenie korpusu do wnętrza wież. Klatki schodowe zlokalizowane były natomiast w wieżyczkach dostawionych do wież od północy i południa. Mimo że – w ich ocenie – wyraźnie przyjęto tu motyw fasady dwuwieżowej, nie była ona bezpośrednio dostępna od zachodu, poprzedzało ją bowiem atrium. Ściana fasady między wieżami była najpewniej ukoronowana szczytem³⁴. Dehio i Bezold wywodzili ten typ z Cluny,

skąd za pośrednictwem Limburga miał on dotrzeć do kolejnych ośrodków niemieckich.

Z podobnych założeń wyszła Lisa Schürenberg. Poszukując cech wyróżniających typ górnoreńskiej bazyliki XI w., badaczka wskazała na organiczny związek fasady dwuwieżowej z korpusem nawowym³⁵. Kościół wyposażony w taką fasadę stanowi, jej zdaniem, budowlę zasadniczo odmienną od rozwiązań dwuchórowych, niezwykle popularnych w Rzeszy. Według Schürenberg na początku XI w. na terenach Górnego Renu zarysowała się nowa tendencja wyrażająca się w dążeniu do wyznaczenia osi liturgicznej prowadzącej od zachodu ku wschodowi. Zachodnie chóry utraciły swoje funkcje, a w konsekwencji porzucono wieloelementowe rozwiązania formalne na rzecz nowej koncepcji struktury zachodniej – fasady stanowiącej po prostu zamknięcie nawy. Badaczka zwróciła ponadto uwagę, że podobna tendencja daje się zauważyć w Normandii już w kościele opackim Saint-Pierre w Jumièges (2. połowa VIII w. – pierwsze dekady IX w.)³⁶. Kwestia, który region jako

33. Ibid., s. 574.

34. Ibid., s. 574–575.

35. Lisa Schürenberg, „Der Anteil der südwestdeutschen Baukunst an der Ausbildung des salischen Stiles”, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 8, nr 5–6 (1939), s. 249–280; ead., „Die salische Baukunst am Oberrhein”, *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 4 (1940), s. 185–199.

36. Schürenberg, „Die salische Baukunst am Oberrhein”, s. 198–199. Kościół Saint-Pierre w Jumièges datowano zazwyczaj na lata 40. X w. Ostatnie badania formalno-stylistyczne, potwierdzone metodą 14C, pozwoliły przesunąć datowanie budowli na okres między 2. połową VIII w. a rokiem 841, kiedy Jumièges zostało spalone przez Normanów; zob. Jacques Le Maho, „Le monastère de Jumièges (France) aux temps mérovingiens (VIIe–VIIIe siècle): les témoignages des textes et de l’archéologie”, *Hortus Artium Medievalium* 9 (2003), s. 315–322; Jacques Le Maho, James Morganstern, „Jumièges, église Saint-Pierre. Les vestiges préromans”,

6 Kościół opacki Saint-Pierre w Jumièges, między 2. połową VIII w. a 840, pozostałości dwuwieżowej struktury zachodniej. Fot. Klaudia Śniezek

pierwszy posłużył się fasadą dwuwieżową, nie jest dla naszych rozważań być może aż tak istotna. Co więcej, wymienione przez Schürenberg zachodnie rozwiązanie kościoła Saint-Pierre nie jest w pełni czytelne i trudno je bezsprzecznie zaliczyć do kategorii fasady wieżowej (il. 6). Niemniej późniejsze przykłady, włączając w to sąsiednią Notre-Dame, wskazują na to, że motyw fasady dwuwieżowej mógł zostać „wynaleziony” w mniej więcej podobnym czasie zarówno w kościołach górno-reńskich, jak i w Normandii.

Do koncepcji fasady jako ściany zamykającej nawę od zachodu kilkakrotnie powracał też Edgar Lehmann.

Pierwszy raz badacz podjął zagadnienie fasady oraz wielu innych struktur zachodnich w publikacji *Der frühe deutsche Kirchenbau* (1949), będącej pokłosiem badań ukończonych przez niego czternaście lat wcześniej³⁷. Fasada dwuwieżowa została wówczas przez niego określona jako zachodnia struktura z dwiema wieżami flankującymi część centralną, która składa się z przedsionka, empory oraz szczytu. Ponad pół wieku później autor powrócił do zagadnienia struktur zachodnich i na podstawie ich charakteru zaproponował ogólne rozróżnienie budowli na *Wegkirche* i *Wanderkirche*³⁸. Charakter ten wynika z ukształtowania przestrzeni dostosowanej do liturgii, która podporządkowywała ruch wewnątrz kościoła. W tym kontekście struktury zachodnie miały odgrywać ogromną rolę. Dwu- i jednowieżowe fasady, a także *Vorkirchen* i atria nadawały budowli – zdaniem Lehmana – charakter przejścia (*Wegcharakter*), o ile były wyposażone w centralny portal otwierający się i niejako zapraszający do wnętrza. To właśnie element wejściowy kształtował *Wegkirche* i odróżniał struktury zachodnie z portalem od tych pozbawionych portalu, a zarazem zamkniętych od zewnątrz. Te ostatnie określał ściśle liturgiczny charakter. Wśród nich można wymienić: chóry zachodnie (*Westchor*, *Westchorhalle*), westwerki, oraz zachodnie transepty (*Westquerbau*). Brak wejścia, a także układ przestrzenny tych struktur, w który nierzadko włączone były krypty i empory, sprzyjał „ruchomej” liturgii obejmującej całą przestrzeń świątyni, nadając jej charakter *Wanderkirche*. Dominujące w tym układzie widowiskowość i ruch, ogarniające całe wnętrze, pozostają w wyraźnej opozycji do skupienia liturgicznej aktywności we wschodniej części, typowego dla *Wegkirche*. Czynnikiem warunkującym to rozróżnienie był – według Lehmana – właśnie portal zachodni. Możliwość jego wprowadzenia wynikała z uwolnienia struktury zachodniej od funkcji liturgicznych, dzięki czemu mogła ona przyjąć rolę bramy, stanowić początek drogi i wyznaczać kierunek ku wschodniej partii kościoła³⁹.

w: *Congrès archéologique de France. Rouen et Pays de Caux* (Paris: Société française d'archéologie, 2005).

37. Edgar Lehmann, *Der frühe deutsche Kirchenbau* (Berlin: Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, 1949), s. 85–88.

38. Lehmann, „Die Westbauten der Stiftskirchen im deutschen Sprachgebiet zwischen 1150 und 1300”, s. 22.

39. Ibid., s. 20–22. Lehmann przytacza wnioski Arnolda Klukasa, którego przedmiotem badań był wpływ liturgii na architekturę kościołów angielskich po najeździe normkańskim. Analiza zmian liturgicznych zainicjowanych przez Decreta Lanfranca doprowadziła Klukasa do wniosku, że w zreformowanych kościołach niemal wszystkie ołtarze, a tym samym uwaga liturgiczna, zostały skoncentrowane we wschodniej części, zarezerwowanej dla mnichów.

7 Kościół opacki Saint-Étienne w Caen, dwuwieżowa fasada, ok. 1090. Fot. Klaudia Śnieżek

Wydaje się, że badacze niemieccy przeprowadzający typologię struktur zachodnich kierowali się ogólną zasadą, zgodnie z którą każde znane im rozwiązanie wieżowe należy do kategorii *Westbau* (masyw zachodni) i w większym lub mniejszym stopniu wpisuje się w założenia fasady kubicznej. Na tym tle wyróżniają się stanowiska Dehia i Bezolda, Schürenberg oraz Lehmann, którzy wskazywali na wejściową funkcję fasady dwuwieżowej, stanowiącej frontową ścianę kościoła⁴⁰. Marcel Anfray, który przyjął te założenia, wprowadził

do dyskusji pojęcie fasady harmonijnej (*façade harmonique*). Za jej modelowy przykład uznał on fasadę opactwa Saint-Étienne w Caen, powstałą w latach 90. XI w. (il. 7). Jej harmonijny charakter miał wynikać przede wszystkim z pionowego trójpodziału, wyznaczonego przez przypory odpowiadające podziałowi wnętrza na trzy nawy. Chociaż to spostrzeżenie wcześniej już sformułowali Dehio i Bezold, Anfray rozwinął je, wskazując na jednorodny charakter obu wież flankujących niezależną część centralną, stanowiącą zamknięcie nawy⁴¹. Charles Seymour dodał do definicji Anfraya aspekt wzajemnej relacji wnętrza kościoła i fasady oraz podkreślił spójność rozplanowania portali i okien⁴². Badacze pominęli jednak kwestie rozwiązań wewnętrznych tych struktur i tym samym pozwolili na włączenie niezwykle różnorodnych budowli do zbioru fasad harmonijnych. Anfray dopuścił nawet stosowanie tego terminu również na określenie struktur bezwieżowych, choć – jak zauważył John Philip McAleer – to właśnie typ dwuwieżowy został zaadaptowany przez architekturę gotycką i przyjęty jako norma. Dlatego McAleer zaproponował, by zrezygnować z pojęcia fasady harmonijnej na rzecz określenia „fasada dwuwieżowa”⁴³. Uzupełnił także brakującą charakterystykę wnętrza fasady dwuwieżowej. Na przykładzie katedry w Reims, która zamyka serię katedr z Île-de-France, przyjął, że jej fasada w zamierzeniu miała tworzyć kontynuację korpusu nawowego zarówno w ujęciu przestrzennym, jak i poprzez zastosowanie analogicznych podziałów elewacji. Przyziemia części centralnej i wież katedry są otwarte na korpus, obecność tych ostatnich w planie zdradza jedynie delikatne poszerzenie zachodniej pary filarów i ścian zewnętrznych (il. 8)⁴⁴. Tę ostatnią, kulminacyjną fasadę z Reims, wznoszoną najpewniej od połowy XIII w., McAleer przeciwstawił modelowej – według Anfraya – harmonijnej fasadzie Saint-Étienne w Caen,

Niezwykle cenne obserwacje Klukas'a dotyczące skupienia liturgii w partiach wschodnich stanowią istotną przesłankę do badań nad nową rolą struktur zachodnich jako elementów o charakterze czysto wejściowym, których funkcja liturgiczna zaczęła zanikać; zob. Arnold William Klukas, „The Architectural Implications of the Decreta Lanfranci”, w: *Anglo-Norman Studies VI. Proceedings of the Battle Conference 1983*, red. R. Allen Brown (Woodbridge: Boydell & Brewer, 1984), s. 136–171, <https://doi.org/10.1017/9781846151880.010>.

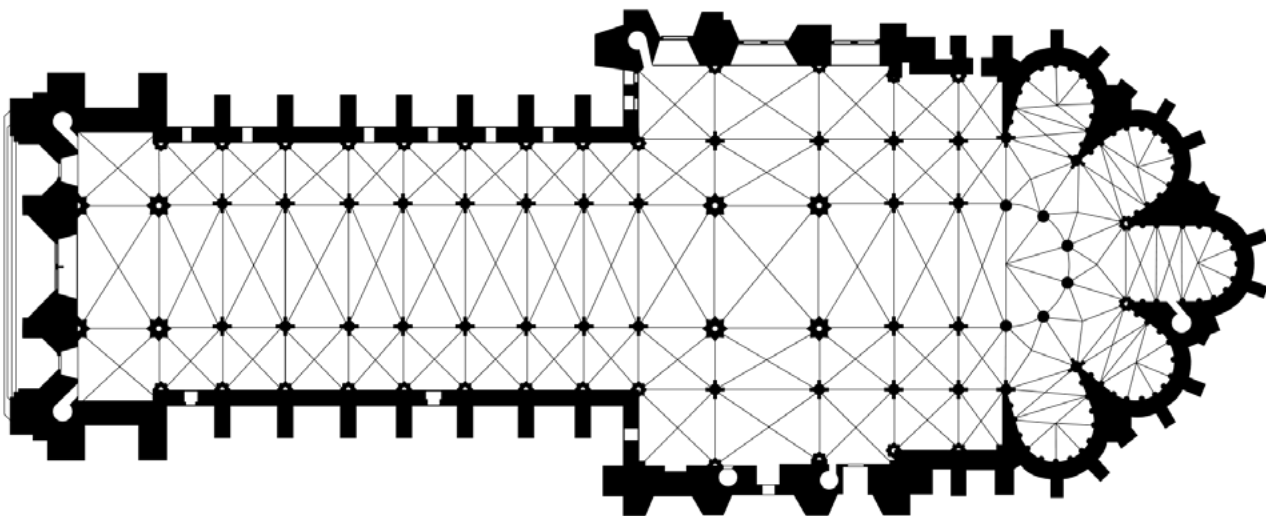
40. Dehio, Bezold, *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes*, t. 1, s. 574.

41. Marcel Anfray, *L'architecture normande: son influence dans le nord de la France aux XIe et XIIe siècles* (Paris: A. Picard, 1939), s. 235–236.

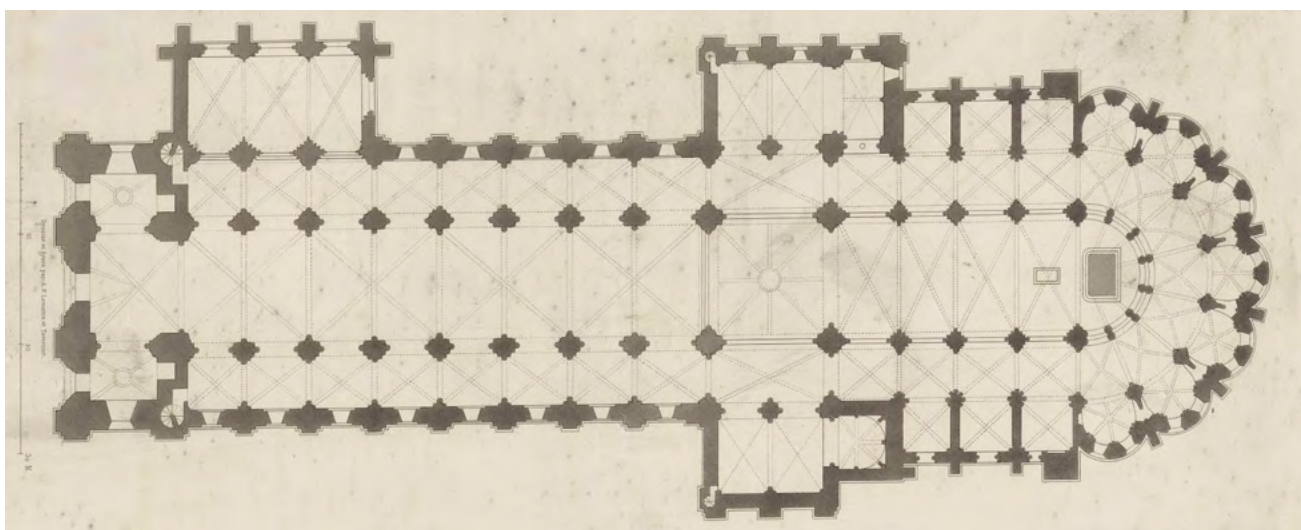
42. Charles Seymour, *Notre Dame of Noyon in the Twelfth Century* (New Haven: Yale University Press, 1939), s. 144.

43. John Philip McAleer, „Romanesque England and the Development of the Façade Harmonique”, *Gesta* 23, nr 2 (1984), s. 88, <https://doi.org/10.2307/766882>.

44. Ibid., s. 88–89.

8 Katedra w Reims, wznoszona od pocz. XIII w., rzut. Repr. wg Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, t. 2, il. 13

9 Kościół opacki Saint-Étienne w Caen, 1066–1090, rzut, rysunek Augustina-François'a Lemaître'a, Bibliothèque nationale de France. Fot. commons.wikimedia.org., CC0 1.0 Universal

której zarówno rzut poziomy (il. 9), jak i rozwiązania przestrzenne we wnętrzu wykazują względną autonomię wobec korpusu nawowego. Zewnętrznie struktura przypomina masywny blok z osadzonymi na nim wieżami. Jej podział wertykalny wyznaczony przez przypory nie jest kontynuowany na wieżach, lecz kończy się na elewacji masywu (il. 7, 10). Elementy, takie jak portale i okna, wyznaczają podział horyzontalny, który według McAleera idealnie równoważy podział wertykalny. Dekoracja wież koresponduje z detalami wnętrza oraz z dolnymi portalami, co sugeruje równoczesność ich powstania i jednorodność kompozycyjną. Harmonijność wnętrza została

zaburzona przez wprowadzenie w fasadzie innych niż w korpusie podziałów na poziomie galerii i kondygnacji okiennej. Przestrzeń międzywieżowa, którą McAleer nazwał pierwszym przęsłem nawy, jest węższa i dłuższa niż kolejne przęsła i ma kształt kwadratu, tym samym stanowi *avant-nef*, czyli strukturę architektoniczną poprzedzającą korpus⁴⁵. W planie fasada nie wyróżnia się szerokością od korpusu, w tym kontekście jest jego wyraźnym przedłużeniem. Niemniej, jak dostrzegł McAleer, wieże nie wyrastają bezpośrednio z przyziemia, lecz z masywnej bryły, co podważa ich pełną niezależność i sprawia, że Saint-Étienne tylko do pewnego stopnia

45. Pierre Héliot, „Avant-nefs et transepts de façades des XIIe et XIIIe siècles dans le nord de la France”, *Gazette des beaux-arts* 95 (1980), s. 129–136; id., „Avant-nefs et transepts de façades des XIIe et XIIIe siècles dans le nord de la France”, *Gazette des beaux-arts* 96 (1980), s. 53–62.

10 Kościół opacki Saint-Étienne w Caen, 1066–1090, bryła kościoła od strony północno-zachodniej. Fot. Klaudia Śnieżek

mogła stanowić wzorzec dla kolejnych fasad dwuwieżowych. Kluczową rolę w rozwoju dojrzałej fasady odegrała – według niego – eliminacja empory zachodniej⁴⁶.

Jak wynika z przedstawionych wyżej stanowisk, sposób osadzenia wież stanowi dla badaczy istotne kryterium klasyfikacyjne. Sugeruje ono, że rozwiązanie z kościoła Saint-Étienne, w którym wieże wyrastają z „bloku”, należałoby określić mianem masywu, podczas gdy w fasadzie, zgodnie z poglądami Kubacha i Loertschera, wieże powinny wyrastać bezpośrednio z przyziemia⁴⁷. W tym kontekście, a także w świetle propozycji

McAleera, aby zamiast określenia fasada harmonijna używać terminu fasada dwuwieżowa, przyporządkowanie struktury zachodniej w Saint-Étienne do tej kategorii pozostaje kwestią sporną. Ostatecznie badacz podjął próbę odnalezienia modelowego rozwiązania fasady dwuwieżowej w Anglii, wciąż pozostając w sferze architektury normandzkiej. Za taki przykład uznał niezachowaną fasadę katedry w Canterbury, odbudowywanej przez Lanfranca od roku 1070⁴⁸. Jej zachodnia partia była ujęta dwiema wieżami flankującymi zakończenie nawy głównej, które – co istotne – wyrastały

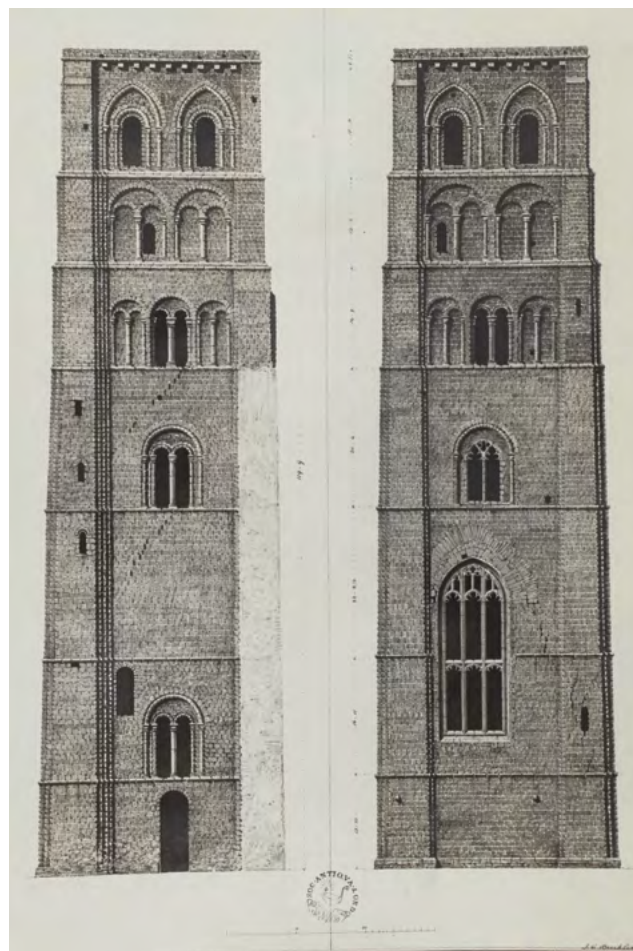
46. Kwestia rozwiązania przestrzeni międzywieżowej w męskim opactwie w Caen zostanie poruszona w przygotowywanej przeze mnie rozprawie doktorskiej, niemniej według McAleera kościół ten nie miał empory, co należałoby uznać za krok w stronę fasady gotyckiej; zob. id., „Romanesque England and the Development of the Façade Harmonique”, s. 89–91.

47. Kubach, „Fassade”, szp. 565–566; Loertscher, *Die romanische Stiftskirche von Schönenwerd*, s. 100, 109.

48. McAleer, „Romanesque England and the Development of the Façade Harmonique”, s. 93–96.

bezpośrednio z przyziemia i były artykułowane wertykalnie poprzez przypory biegnące przez całą ich wysokość (il. 11). Ponadto, według McAleera, katedra w Canterbury nie miała empory międzywieżowej, co jego zdaniem świadczyło o porzuceniu starszych układów przestrzennych i dążeniu do pełnej integracji wnętrza fasady z nawą. Tym samym rozwiązanie to łączyło cechy wyróżnione zarówno przez Anfraya, jak i badaczy niemieckich. McAleer stwierdził wręcz, że gdyby fasada Lanfranca przetrwała do dziś i znajdowała się w Normandii, zachodnia struktura w Saint-Étienne nigdy nie zostałaby uznana za pierwszą fasadę harmonijną⁴⁹. Podobne stanowisko przyjął również Eric Fernie, który także opowiedział się za pierwszeństwem Canterbury, natomiast fasadę Saint-Étienne określił mianem masywu wieżowego. W jego opinii brak kontynuacji przypór na ścianach wież sugeruje powrót do układu jednowieżowego. Fernie zauważył ponadto, że w Normandii bardziej popularne było rozwiązanie, w którym wieże wyrastają z blokowej struktury, a nie bezpośrednio z przyziemia. Tego rodzaju masyw pojawił się w Jumièges już w okresie karolińskim w kościele Saint-Pierre, który – jak sugerował – mógł stać się inspiracją dla późniejszej sąsiedniej struktury zachodniej kościoła Notre-Dame, rozpoczętego około roku 1040. W tym świetle fasada Saint-Étienne w Caen stanowi, według niego, kontynuację tej tradycji⁵⁰.

Problem nazewnictwa struktur zachodnich jest wciąż aktualny i daleki od rozwiązania. Przytoczone powyżej propozycje terminologiczne często wzajemnie się wykluczają, co utrudnia opracowanie spójnej i powszechnie akceptowalnej klasyfikacji. Brak uniwersalnej terminologii, która mogłaby stanowić użyteczne narzędzie, prowadzi do trudności w definiowaniu struktur zachodnich, a to z kolei często wpływa na formalną interpretację ich przestrzeni. Problem ten staje się szczególnie wyraźny przy próbie tłumaczenia danych określeń na inny język. W tym kontekście język niemiecki odgrywa wiodącą rolę i odzwierciedla różnorodność struktur zachodnich występujących na terenie Rzeszy. Niemniej zróżnicowanie niemieckich *Westbauten* nie odpowiada architekturze pozostałych regionów Europy. Termin ten odnosi się – najprościej rzecz ujmując – do struktur zlokalizowanych po stronie zachodniej kościoła, które mogą przyjmować różne

11 Katedra w Canterbury, lata 70 XI w., północna wieża fasady zachodniej (tzw. wieża Lanfranca), zniszczona w 1832 r., fotografia rysunku Johna Chessella Bucklera, 1832, Society of Antiquaries, London. Fot. Courtauld Institute of Art, CC-BY-NC 4.0

formy i pełnić odmienne funkcje. W języku polskim odpowiednikiem tego terminu może być określenie „struktura zachodnia”. Podobnie jak niemiecki *Westbau*, pojęcie to pozwala w praktyczny sposób sklasyfikować wiele różnych typów, od westwerku po fasadę wieżową. Jednocześnie jednak jego nieprecyzyjność stanowi istotne ograniczenie. Binding i Koepf proponowali, by termin *Westbau* tłumaczyć na język angielski jako *west end*, na francuski jako *massif occidental*, a na hiszpański jako *fachada occidental*⁵¹. Widzimy więc, że – niezależnie od języka – termin ten służy do określenia przestrzeni, których jedyną wspólną cechą jest ich umiejscowienie na osi kościoła po stronie zachodniej, co samo w sobie stanowi kolejny problem. Takie założenie przyjmuje bowiem, że

49. Ibid., s. 94.

50. Eric Fernie, *The Architecture of Norman England* (Oxford: Oxford University Press, 2000), s. 242.

51. Binding, Koepf, „Westbau”, w: *Bildwörterbuch der Architektur*, s. 508.

kościół jest zorientowany, a „struktura zachodnia” usytuowana jest naprzeciw chóru wschodniego, będącego głównym miejscem sprawowania liturgii. Tym samym określenie to staje się problematyczne w kontekście budowli skierowanych ku zachodowi oraz kościołów bipolarnych. Mimo tych ograniczeń termin ten wciąż pozostaje użyteczny jako zbiorcze określenie rozwiązań architektonicznych położonych po stronie zachodniej kościoła. Francuska historia sztuki wypracowała termin *avant-nef*, który rozwiązuje problem umiejscowienia od zachodu, określenie to sugeruje bowiem jedynie, że przestrzeń ta poprzedza nawę. Do grupy *avant-nef* zaliczyć można liczne budowle różnorodne formalnie, od galilei i atrium po fasadę jednowieżową. Pozostaje kwestią otwartą, czy i w jaki sposób wspomniany wcześniej *massif occidental*, uznawany przez Bindinga za odpowiednik niemieckiego *Westbau*, można zaliczyć do tej grupy.

Louis Grodecki terminem *massif occidental* określił westwerki kościoła Saint-Riquier w Centuli (przed 800), a także opactwa w Corvey (konsekracja 885). Według badacza, z tych struktur karolińskich drogą redukcji formalnej miały narodzić się fasady wieżowe. Kolejnym krokiem w rozwoju były więc masywy ottońskie: Grodecki wymienia te z Werden (przed 943), Münstereifel czy z kościoła St. Pantaleon w Kolonii (oba datowane około 1000 r.)⁵². Badania francuskie z reguły charakteryzują się brakiem konsekwencji w stosowaniu terminów dotyczących struktur zachodnich – w ich ujęciu zarówno westwerk, jak i fasada dwuwieżowa zdają się należeć do tej samej kategorii formalnej⁵³.

Namiastkę typologii zaprezentowali jedynie Hans Reinhardt i Étienne Fels w dwóch artykułach poświęconych ewolucji struktur zachodnich od

westwerków – *églises-porches*⁵⁴. Badacze zastąpili termin *massif occidental* sformułowaniem *massif de façade*, którym posłużyli się dla określenia wszystkich struktur, ich zdaniem wywodzących się z westwerków, włącznie zresztą z samymi westwerkami. Choć termin *massif occidental* nie został przez nich całkowicie porzucony, stosowali go rzadko, co pozwala przyjąć, że to *massif de façade* stanowi w ich ujęciu kategorię równoznaczną z niemieckim *Westbau*, tym razem jednak pozbawioną wymogu zachodniego usytuowania. Co istotne, fasady dwuwieżowe, mimo że według Reinhardta i Felsa także formalnie wywodzą się z westwerków, nie zostały przez nich określone jako *massifs*. Kryterium, które decyduje o ich typologicznej odrębności, stanowią właśnie wieże, wyraźnie zarysowane oraz poprowadzone od samego przyziemia: te elementy kształtują *façade à deux tours*⁵⁵.

Problem pojęcia *massif occidental* i jego znaczenia pośrednio poruszył także Wilibald Sauerländer. Analizując zachodnie rozwiązanie kościoła opackiego w Königslutter, badacz wymiennie używał terminów *massif occidental* i *Westriegel*, podkreślając blokowy i zwarty charakter założenia. Jednocześnie w tym samym artykule, będącym notabene podsumowaniem konferencji poświęconej fasadom romańskim, Sauerländer wielokrotnie stosował termin „fasada” w odniesieniu do struktur zachodnich kościołów Saint-Lazare w Autun i Sainte-Marie-Madeleine w Vézelay ukończonych około połowy XII wieku czy w katedrze w Borgo San Donnino (dziś Fidenza), wznoszonej przez całe dwunaste stulecie⁵⁶. *Massif occidental*, został natomiast przedstawiony niejako w opozycji. W ten sposób Sauerländer określił westwerk w Corvey, ale też zachodnie zamknięcie Saint-Denis z czasów opata Sugera⁵⁷. To ostatnie rozwiązanie umieścił niejako w spektrum – uznał, że

52. Louis Grodecki, *L'architecture ottonienne: au seuil de l'art roman* (Paris: Armand Colin, 1958), s. 204.

53. Zob. m.in.: Maylis Baylé, „Les relations entre massif de façade et vaisseau de nef en Normandie avant 1080”, *Cahiers de civilisation médiévale* 34, nr 135 (1991), s. 225–235; Jean-Pierre Caillet, „Le massif occidental en Neustrie: le point sur les caractères et la mesure des apports carolingiens”, *Hortus Artium Medievalium* 8 (2002), s. 71–82.

54. Hans Reinhardt, Étienne Fels, „Etude sur les églises-porches carolingiennes et leur survivance dans l'art roman. I”, *Bulletin Monumental* 92, nr 3 (1933), s. 331–365; Hans Reinhardt, Étienne Fels, „Etude sur les églises-porches carolingiennes et leur survivance dans l'art roman. (Suite) II”, *Bulletin Monumental* 96, nr 4 (1937), s. 425–469.

55. Reinhardt, Fels, „Etude sur les églises-porches carolingiennes et leur survivance dans l'art roman. (Suite) II”, s. 442.

56. Willibald Sauerländer, „Façade ou façades romanes? Discours de clôture”, *Cahiers de civilisation médiévale* 34, nr 135 (1991), s. 396.

57. Ibid., s. 394–397.

jest ono bliższe typowi *massif occidental* niż fasadzie harmonijnej⁵⁸.

Granica formalna między *massif occidental* a fasadą dwuwieżową wciąż nie została jednoznacznie określona. Powyższy przegląd badań dotyczący rozróżnienia tych dwóch rozwiązań stanowi często moją interpretację sposobu, w jaki badacze posługują się terminologią w odniesieniu do przytaczanych przez nich przykładów. Przywołane tu francuskojęzyczne publikacje nie formułują spójnej typologii ani nie podejmują tego zagadnienia w sposób bezpośredni. Mamy raczej do czynienia z niejednoznacznymi sugestiami, często wzajemnie sprzecznymi, które udało się uchwycić poprzez uważną analizę stosowanych określeń. Aby uporządkować te wątpliwości, druga część artykułu została poświęcona próbie zdefiniowania i porównania dwuwieżowych fasad oraz masywów.

Wszystkie przytoczone powyżej definicje fasady podkreślają jej zależność od nawy, co stanowi jedno z kluczowych kryteriów odróżnienia jej od innych struktur. Tym samym również dwuwieżowa fasada powinna stanowić naturalne przedłużenie korpusu nawowego. To przedłużenie wyraża się nie tylko w zewnętrznych podziałach wertykalnych, odpowiadających układowi korpusu, jak sugerowano w przypadku fasad harmonijnych, ale przede wszystkim w ukształtowaniu bryły i dyspozycji wewnętrznej. Ten ostatni aspekt zakłada morfologiczne powiązanie fasady z korpusem nawowym. W ten sposób przestrzeń międzywieżowa może stanowić przestrzenną kontynuację nawy, otwierając się bezpośrednio ku wschodowi, na przykład poprzez szeroką arkadę, jak ma to miejsce w San Salvatore na Monte Amiata, datowanym na 1. połowę XI w. Istnieje również liczna grupa tak zwanych portyków wgłębnych, otwartych na zachód, które komunikują się z wnętrzem kościoła poprzez portal umieszczony w ich wschodniej ścianie. Rozwiązanie to cieszyło się szczególną popularnością w Alzacji, a dolnorenne portyki szybko zainspirowały inne regiony i dotarły nawet do Normandii, czego przykładem

12 Kościół Saint-Nicolas w Caen, 1080–1090, portyk.
Fot. Klaudia Śnieżek

jest przyziemie przestrzeni międzywieżowej kościoła Saint-Nicolas w Caen (il. 12), wzniesione najpewniej w latach 90. XI w. Zupełnie inny typ reprezentują natomiast fasady bezportykowe, których portal główny prowadzi bezpośrednio do przyziemia przestrzeni międzywieżowej, stanowiącej zarazem pierwsze przęsło nawy. Część międzywieżowa funkcjonuje wówczas jako kompletne przedłużenie nawy, jak na przykład w kościołach Saint-Étienne (por. il. 9) i Sainte-Trinité w Caen (il. 13). Układ przestrzenny Sainte-Trinité łączy się z przebudową pierwotnego rozwiązania z lat 90. XI w., które miało najpewniej bardziej autonomiczny charakter, podyktowany podziałami wewnętrznymi oraz wprowadzeniem empory. Przebudowa ta, jak się uważa, przebiegła w przynajmniej dwóch fazach w 1. połowie XII w. i doprowadziła do unifikacji przestrzeni międzywieżowej z nawą⁵⁹.

58. Fakt, że Sauerländer dokonał wyraźnego rozróżnienia między tymi strukturami oraz sposób, w jaki posługiwał się terminami „fasada” i „Westriegel”, wskazują na jego przynależność do niemieckiego środowiska badawczego. Lektura pozostałych artykułów poświęconych strukturom zachodnim w tym samym tomie nie ujawnia podobnej konsekwencji – terminy stosowane są tam zazwyczaj zamiennie, a podstawowe typy bywają mylone. Taki stan rzeczy sugeruje, że przyjmowana przez badaczy terminologia wynika nie tylko z nieprecyzyjnych tłumaczeń, niedostosowanych do zróżnicowania badanych struktur, ale także z akademickich tradycji charakterystycznych dla poszczególnych środowisk.

59. Maylis Baylé, *La Trinité de Caen: sa place dans l'histoire de l'architecture et du décor romans* (Genève–Paris: Droz, Arts et Métiers graphiques, 1979), s. 49–51; McAleer, „Romanesque

13 Kościół opacki Sainte-Trinité w Caen, 1060–1090, przestrzeń międzywieżowa, przebudowana w 1100 i 1130, widok na nawę ku wschodowi. Fot. Klaudia Śnieżek

14 Kościół opacki Notre-Dame w Jumièges, 1040–1067, portal w wieży północnej, widok z nawy północnej ku zachodowi. Fot. Klaudia Śnieżek

Istnieje zatem kilka sposobów „wpisania” fasady w przestrzeń korpusu nawowego, zróżnicowane są także sposoby otwarcia przestrzeni międzywieżowej na nawę. Otwarcie to może być realizowane w większym lub mniejszym stopniu, przy czym kluczowe znaczenie ma samo istnienie komunikacji między obiema partiami budowli. Bardzo istotną kwestią jest bez wątpienia istnienie w fasadzie wejścia do kościoła, o czym wspomniano już tu wielokrotnie w referowanym stanie badań. Abstrahując od tego, czy portal prowadzi do portyku, czy bezpośrednio do nawy, należy jednoznacznie stwierdzić, że jest on ważnym elementem określającym rolę fasady jako lokalizacji głównego wejścia do kościoła, mimo istnienia portali bocznych. Wejście zachodnie może składać się z jednego portalu centralnego, często o okazałym i reprezentacyjnym

charakterze, lub z trzech portali – w tym przypadku centralne wejście flankują boczne, wiodące bezpośrednio do przyziemi wież.

Osobnym zagadnieniem pozostaje relacja tychże przyziemi wież z nawami bocznymi. Najczęstsze rozwiązania można sprowadzić do dwóch głównych typów. Pierwszym z nich jest wprowadzenie portali, które umożliwiają bezpośrednią komunikację naw z wnętrzem wież, jak w przypadku Notre-Dame w Jumièges (il. 14). Drugie rozwiązanie polega na całkowitym otwarciu przyziemia wieży ku wschodowi, czego przykładem jest nieistniejąca już fasada kościoła opactwa Westminster z czasów Edwarda Wyznawcy, powstała zapewne w ostatnim trzydziestoleciu XI w., oraz młodsza od niej fasada katedry w Durham, pochodząca z 1. tercji XII stulecia⁶⁰.

England and the Development of the Façade Harmonique”, s. 96; Valérie Chaix, *Les églises romanes de Normandie: formes et fonctions* (Paris: Picard, 2011), s. 244.

60. Lawrence Edward Tanner, Alfred William Clapham, „Recent discoveries in the nave of Westminster Abbey”, *Archaeologia* 83 (1933), s. 227–236; Eric Fernie, „Edward the Confessor’s Westminster Abbey”, w: *Edward the Confessor. The Man and the Legend*, red. Richard Mortimer (Woodbridge: The Boydell Press, 2009), s. 143, <https://doi.org/10.1515/9781846157165-011>.

15 Kościół opacki Saint-Étienne w Caen, 1066–1090, arkada prowadząca do pomieszczenia na piętrze wieży, w obecnym stanie częściowo zamurowana, widok z empory nad nawą południową. Fot. Klaudia Śnieżek

16 Kościół opacki Saint-Étienne w Caen, 1066–1090, północna kondygnacja okienna z korytarzem, widok z pasażu w murze północnej wieży ku wschodowi. Fot. Klaudia Śnieżek

Analiza sposobu otwarcia przyziemi wież do naw bocznych ukazuje pewną zależność wynikającą z tego, czy klatki schodowe zostały umieszczone bezpośrednio w wieżach, czy w przeznaczonych ku temu wieżyczkach (*tourelles*) dostawionych do wież. W pierwszym przypadku komunikacja przyziemi wież z korpusem jest często ograniczona jedynie do portalu, jak ma to miejsce w kościele St. Aurelius w Hirsau (konsekracja 1071) czy Notre-Dame w Jumièges. Natomiast przeniesienie klatki schodowej do wieżyczki nierzadko skutkuje całkowitym otwarciem wieży do naw bocznych. Choć taką zależność można zaobserwować w większości fasad wyposażonych w *tourelles*, szczególnie normandzko-angielskich kościołów (katedry w Canterbury, Winchester, Durham), nie stanowi ona bezwzględnej reguły. Znamy bowiem przykłady przyziemi wież zamkniętych od wschodu pomimo przeniesienia klatek schodowych do bocznych wieżyczek, jak m.in. w męskim opactwie Saint-Étienne w Caen czy katedrze w Bayeux. W obu przypadkach *tourelles* zostały umieszczone przy zewnętrznych krańcach wschodnich ścian wież.

Wież mogły również stanowić przedłużenie korpusu poprzez wprowadzenie ciągów komunikacyjnych na wyższych kondygnacjach. Ślady takich rozwiązań są szczególnie widoczne w architekturze normandzkiej, gdzie empory nad nawami bocznymi często otwierały się na piętra wież. Tego rodzaju zabieg zastosowano między innymi w kościele Saint-Étienne w Caen, gdzie obie wieże na poziomie pierwszego piętra były pierwotnie skomunikowane z emporami nad nawami bocznymi za pomocą monumentalnych arkad, których ślady są widoczne do dziś (il. 15). Kolejny poziom elewacji ścian w Saint-Étienne, na który składa się kondygnacja okienna, także otwierał się ku fasadzie poprzez pasaż w murach ścian obu wież (il. 16). Empory i kondygnacja okienna z korytarzem zwykle umożliwiały obejście całej budowli, a ich połączenie z wieżami włączało w ten układ również przestrzeń fasady.

W tym kontekście należy wspomnieć również o emporach międzywieżowych, które zgodnie z zasadą komunikacji fasady z wnętrzem kościoła również powinny otwierać się ku wschodowi. Przykład stanowi kościół

17 Kościół Saint-Nicolas w Caen, 1080–1090, empora zachodnia. Fot. Klaudia Śnieżek

Saint-Nicolas w Caen, w którym empora rozciąga się na całą szerokość przestrzeni międzywieżowej (il. 17). Ślady po balustradzie sugerują, że była ona całkowicie otwarta na nawę.

Relacja między korpusem nawowym a fasadą jest widoczna nie tylko w układzie wewnętrznym, lecz także w bryle budowli. Wyraża się ona między innymi w proporcjach fasady względem korpusu. Inaczej niż fasady kurtynowe, które przysłaniają kolejne partie kościoła, fasady dwuwieżowe zazwyczaj mieszczą się w obrębie szerokości korpusu nawowego lub nieznacznie poza nią wykraczają. Taki zabieg sprawia, że bryła fasady jawi się jako naturalne przedłużenie całej budowli ku zachodowi, co szczególnie wyraźnie ujawnia się w dojrzałych realizacjach z XII w., aczkolwiek starsze o stulecie fasady określane mianem harmonijnych również wykazują tę cechę. Fasady kościoła Saint-Étienne w Caen i katedry w Canterbury pozostają w granicach szerokości korpusu, co sprawia, że boczne elewacje wież stanowią kontynuację północnej i południowej elewacji korpusu, ściana frontowa zamyka zaś całą budowlę od zachodu. Uważam, że należy uwzględniać również te przypadki, w których bryła fasady lekko wykracza poza szerokość

18 Katedra w Bayeux, 2. połowa XI w., fasada dwuwieżowa, widok ku zachodowi. Fot. Klaudia Śnieżek

korpusu, jak w katedrze w Durham czy opactwie Westminster, których fasady są szersze o mniej więcej grubość murów wież.

Kluczowym kryterium pozostaje natomiast – według mnie – wpisanie korpusu w bryłę fasady. Wieże powinny więc jedynie flankować część międzywieżową, która strukturalnie należy do korpusu jako kontynuacja nawy głównej. Takie rozwiązanie widoczne jest między innymi w katedrze w Durham, w La Trinité w Caen czy katedrze w Bayeux (il. 18): wieże osadzone są na nawach bocznych i ujmują część środkową, ta natomiast – i jej wyniesienie – odpowiada rozwiązaniu nawy głównej, tym samym wysokość szczytu fasady jest tożsama z wysokością nawy głównej, co pozwala na przykrycie obu przestrzeni tym samym dachem. Pod tym względem fasada dwuwieżowa idealnie wpisuje się w analizy Viollet-le-Duca, jest bowiem ekspresją wewnętrznego planu. Jest ona poprzecznym „przekrojem” nawy i wynika bezpośrednio z wewnętrznego układu tej przestrzeni jako jej (na ogół) zachodnie zakończenie. W rezultacie fasada pozostaje integralnym elementem korpusu. To właśnie ta cecha najpełniej odróżnia fasadę dwuwieżową od masywu zachodniego, który,

jak zostanie wykazane, ma charakter znacznie bardziej autonomiczny.

Podziały i artykulacja, wspomniane wcześniej w kontekście fasad harmonijnych, stanowią elementy uzupełniające regułę wspólnej relacji fasady i korpusu. Nie są one jednak warunkiem koniecznym, szczególnie gdy ta relacja jest dobrze czytelna w bryle kościoła.

W opozycji do fasady dwuwieżowej stoi dwuwieżowy masyw. Jak wskazuje jego nazwa, struktura ta przyjmuje zazwyczaj formę potężnego bloku. Niemiecki termin *Westriegel* stanowi w tym kontekście równie trafne określenie, które w przybliżeniu można przetłumaczyć jako zachodni blok. W przypadku tego typu założenia nie obowiązuje zasada kontynuacji korpusu, co wyraźnie znajduje odzwierciedlenie w bryle. Kontrast strukturalny między tymi dwiema przestrzeniami jest wyjątkowo dobrze widoczny w zachodnim zamknięciu Saint-Denis, pierwotnie dobudowanym do karolińskiej nawy. Pomiędzy wewnętrzną relacją z korpusem, masyw opata Sugera od zewnątrz zdaje się stanowić strukturę morfologicznie odrębną względem pozostałych partii bazyliki.

Przestrzeń międzywieżowa zazwyczaj mieści portyk, a sposób jego otwarcia ku zachodowi może przybierać różne formy. W saksońskich *Westriegel* otwarcie to, jeśli zaplanowane, bywa często zredukowane jedynie do pojedynczego, skromnego portalu, czego przykładem jest kościół opacki St. Thomas und Nikolaus w Bursfelde z lat 1160–1180 (il. 19) czy Marktkirche w Goslarze, rozpoczęty wkrótce po połowie XII w.⁶¹ Dwuwieżowe masywy kolegiat St. Simon und Juda w Goslarze i St. Anastasius und Innocentius w Gandersheim były natomiast poprzedzone portykami⁶². W obu

19 Kościół opacki St. Thomas und Nikolaus w Bursfelde, 1160–1180, masyw dwuwieżowy. Fot. Heinrich Stürzl, commons.wikimedia.org, CC BY-SA 4.0

przypadkach komunikację między tymi przestrzeniami zapewniała arkada⁶³. Masywy bywają również całkowicie zamknięte od strony zachodniej i dostępne wyłącznie z nawy, jak te w kolegiacie Saint-Georges-et-Sainte-Ode w Amay nad Mozą w fazie datowanej na XI w. czy w kościele opackim St. Peter und Paul w Königslutter⁶⁴.

61. Uvo Hölscher, „Forschungen zur mittelalterlichen Sakralarchitektur der Stadt Goslar”, w: *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, t. 3, red. Harald Seiler (München: Deutscher Kunstverlag, 1964), s. 57–58.

62. Kolegiata w Goslarze została konsekrowana w 1050 r., a budowę nowej kolegiaty w Gandersheim podjęto z inicjatywy ksieni Adelajdy II (1063–1094). Ich bliźniacze portyki zostały rozebrane: w Goslarze w 1819 r. w Gandersheim w latach 1838–1840; zob. Lehmann, *Der frühe deutsche Kirchenbau*, s. 55, 99.

63. Walter Haas, „Romanische Westbauten im Rhein-Maas-Gebiet und in Niedersachsen”, w: *Romanik in Nieder-Sachsen. Forschungsstand und Forschungsaufgaben*, red. Harmen H. Thies, Quellen und Forschungen zur braunschweigischen Landesgeschichte (Braunschweig: Braunschweiger Geschichtsverein, 1997), s. 254.

64. Genicot rekonstruuje dwuwieżowy, pozbawiony wejścia masyw kolegiaty w Amay jako kontrchór w stosunku do sanktuarium we wschodniej partii kościoła, jednocześnie zauważa brak ciągłości w murze między korpusem nawowym a strukturą zachodnią, co według niego wskazuje na to, że ta druga powstała wcześniej; zob. Léopold Genicot, „L'avant-corps ottonien d'Amay”, *Le Moyen Age* 73 (1967), s. 349–374. Na temat rekonstrukcji masywu w Königslutter zob. Uvo Hölscher, „Die Stiftskirche von Königslutter”, w: *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, t. 4, red. Harald Seiler (München: Deutscher Kunstverlag, 1965), s. 25; Haas, „Romanische Westbauten im Rhein-Maas-Gebiet und in Niedersachsen”, s. 254.

Masyw może być w większym lub mniejszym stopniu powiązany przestrzennie z nawą, zarówno w partii przyziemia, jak i w wyższych kondygnacjach. Przestrzeń międzywieżowa stanowi zwykle przedłużenie nawy głównej. Pozbawiony emporu masyw kolegiaty w Brunzshwiku oddzielony jest od nawy jedynie gurtem. Bardziej zróżnicowane podziały występują, gdy w części międzywieżowej wprowadzone są kondygnacje. W kościele St. Marien w Leitzkau, powstałym około połowy dwunastego stulecia, portyk, ponad którym wznosi się empora, otwiera się na wschód arkadą rozciągającą się na całą szerokość nawy głównej⁶⁵. Występują jednak także rozwiązania dwu- lub trójarkadowe, jak w kościele St. Servatius w Quedlinburgu (il. 20), w którym portyk masywu komunikuje się z nawą poprzez dwie

arkady, częściowo izolując przyziemie przestrzeni międzywieżowej⁶⁶.

Przeważająca liczba masywów zachodnich była wyposażona w emporę. Ich relacja z korpusem nawowym może przybierać różne formy, choć zwykle powtórzone są schematy wprowadzone w portykach. W ten sposób w kościele opackim w Königsutter empora, na wzór przyziemia, otwiera się na wschód monumentalnym łukiem o szerokości nawy. W Quedlinburgu natomiast, zgodnie z dwuarkadowym układem portyku, w ścianie wschodniej empory wprowadzono dwa biforia (por. il. 20).

Wieżę masywów zazwyczaj są dostępne z naw bocznych poprzez portale prowadzące do ich przyziemi, jak na przykład w Königsutter czy Bursfelde⁶⁷. W obu przypadkach do przyziemia wież prowadzi jedynie

65. Struktura zachodnia kościoła premonstratensów w Leitzkau jest dziś znacznie przekształcona i niekompletna. Z wież bocznych zachowała się jedynie południowa, przy czym wszystko wskazuje na to, że jej górna kondygnacja uległa późniejszym przebudowom; zob. Christian Scholl, *Die ehemalige Prämonstratenserstiftskirche St. Marien in Leitzkau. Gestalt und Deutung. Ein Beitrag zur mitteldeutschen Architektur des 12. Jahrhunderts* (Berlin: Tenea, 1999), s. 98–106. Większość badaczy rekonstruuje strukturę zachodnią w Leitzkau jako masyw dwu- wieżowy z trójkondygnacyjną częścią środkową; zob. Friedrich Adler, *Mittelalterliche Backsteinbauwerke des Preussischen Staates*, t. 2 (Berlin: Verlag von Wilhelm Ernst und Sohn, 1898), s. 23–24; Ernst Wernicke, *Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler. Der Kreise Jerichow* (Halle: Otto Hendel, 1898), s. 138–139; Matthias Untermann, *Kirchenbauten der Prämonstratenser. Untersuchungen zum Problem einer Ordensbaukunst im 12. Jahrhundert* (Köln: Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln, 1984), s. 289; Reinhard Schmitt, „Das Prämonstratenserstift Leitzkau. Beiträge zur Baugeschichte”, w: *Historische Bauforschung in Sachsen-Anhalt*, red. Uwe Steinecke (Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2007), s. 75–80. Christian Scholl proponuje natomiast założenie trójwieżowe, w którym wieże boczne miałyby flankować dominującą wieżę środkową; zob. id., *Die ehemalige Prämonstratenserstiftskirche St. Marien in Leitzkau*, s. 90–98.

66. Obecna budowla powstała na miejscu poprzedniego kościoła, który spłonął w 1070 r.; powtórnej konsekracji kolegiaty St. Servatius dokonano w 1129 r. Datowanie masywu pozostaje natomiast przedmiotem dyskusji: wieża południowa jest w całości produktem restauracji z lat 1877–1882, a jej istnienie w fazie romańskiej bywa kwestionowane, mimo że budowla z 1129 r. najpewniej przewidywała właśnie układ dwu- wieżowy. Wieża południowa mogła ulec zniszczeniu wskutek ciągłego osuwania się zbocza wzgórza, choć rozstrzygnięcie tej kwestii utrudniają XIX-wieczne wykopy fundamentowe, które zatarty ewentualne ślady pierwotnej konstrukcji. Przestrzeń komunikacji masywu z nawą zachowała się natomiast stosunkowo dobrze w części północnej, a partia południowa na poziomie empory i kolejnego piętra została w latach 1866–1867 wiernie odtworzona na podstawie czytelnych reliktów, można więc przyjąć, że obecna forma tej strefy odpowiada pierwotnemu rozwiązaniu romańskiemu. Kwestia restauracji z XIX i XX w. została szczegółowo omówiona przez Klausa Voigtländera, *Die Stiftskirche St. Servatii zu Quedlinburg. Geschichte ihrer Restaurierung und Ausstattung* (Berlin: Akademie-Verlag, 1990). Podsumowanie dotychczasowych badań i przemian architektonicznych w St. Servatius w Quedlinburgu zob. G. Ulrich Großmann, „Quedlinburg. The Conventual Buildings from an Architectural History Perspective”, w: *A Companion to the Abbey of Quedlinburg in the Middle Ages*, red. Karen Blough (Leiden–Boston: Brill, 2023), s. 91–92, 104, 111–112, 120.

67. Przyziemia obu wież w Bursfelde zostały sklepienie, a tym samym wyłączone z komunikacji wewnątrz masywu, zatem dostęp do ich górnych kondygnacji oraz empory musiał być zapewniony w inny sposób. Jedną z możliwości według badaczy mogło być wprowadzenie przejścia przez skrzydło klasztorne; zob. Hector Wilhelm Heinrich Mithoff, *Kunstdenkmale und Alterthümer im Hannoverschen*, t. 2 (Hannover: Helwing'sche Hofbuchhandlung, 1873),

wejście z korpusu, a same wieże nie otwierają się ku przestrzeni centralnej. Z kolei w masywie dawnej kolegiaty Liebfrauenkirche w Halberstadt (konsekracja 1146) do przyziemi wież można było dostać się jedynie z przestrzeni międzywieżowej.

Jak wynika z powyższych przykładów, pod względem wewnętrznej relacji z korpusem masywy w niewielkim stopniu różnią się od rozwiązań fasadowych. W tym kontekście centralne partie obu struktur są zwykle dobrze skomunikowane z nawą, niekiedy wręcz stanowią jej przedłużenie ku zachodowi. Zupełnie inny charakter mają wyższe kondygnacje przestrzeni międzywieżowych, umiejscowione ponad emporami. W przypadku masywu partie te są dostępne jedynie z wież i funkcjonują wyłącznie w obrębie jego bryły, są zaś niedostępne oraz niewidoczne z wnętrza kościoła. Stanowi to o indywidualności i strukturalnej odrębności masywu, wyraźnie odróżniając go od fasady. Wprowadzenie dodatkowych pomieszczeń umiejscowionych między wieżami i niepowiązanych konstrukcyjnie z korpusem skutkuje wyniesieniem środkowej partii masywu ponad dach nawy. Morfologicznie taka struktura zachodnia przybiera formę poprzecznego bloku, komunikującego się z korpusem jedynie na niższych poziomach. Znakomitym przykładem jest wielopoziomowy masyw kościoła St. Kilian w Höxter, powstałego najpewniej w 1. połowie XII w. Heiko Seidel proponuje jego rekonstrukcję, wedle której część międzywieżowa do poziomu sklepienia nawy dzieliła się na trzy kondygnacje o różnych wysokościach (il. 21)⁶⁸. Jednocześnie, powyżej tej przestrzeni znajdowała się wyniesiona część środkowa, całkowicie niezależna od korpusu. Jej podwyższenie było wynikiem umieszczenia nad korpusem dodatkowego pomieszczenia dostępnego wyłącznie z wież. W konsekwencji przestrzeń międzywieżowa musiała zostać przykryta własną więźbą dachową, niepowiązaną z więźbą korpusu, a dwuspadowy dach tej partii usytuowany był poprzecznie do dachu nad nawami. Co więcej, interpretując otwory zlokalizowane w obu

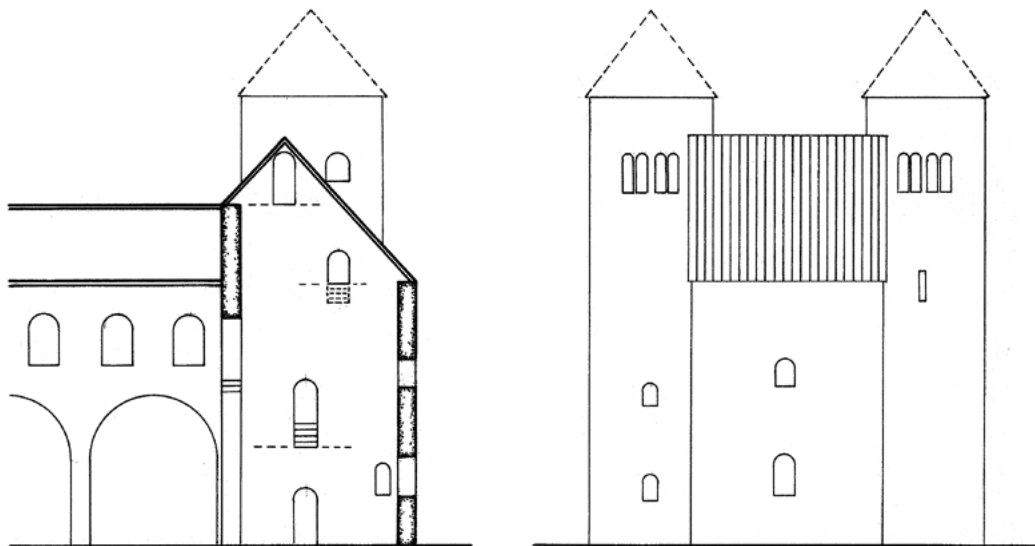
20 Kolegiata St. Servatius w Quedlinburgu, konsekracja 1129, przyziemie przestrzeni międzywieżowej oraz empora, widok ku zachodowi. Fot. Piotr Knapik

wieżach, Heiko Seidel zasugerował, że środkowa część masywu mogła zostać, jeszcze w okresie romańskim, podwyższona o dwa poziomy, w wyniku czego powstała konstrukcja pięciokondygnacyjna⁶⁹. Pomieszczenia na tych piętrach miały być dostępne także wyłącznie z wież, co jeszcze silniej podkreślałoby autonomię masywu i jego czytelność w bryle poprzeczną orientację. Część zachodnia kościoła w Höxter stanowi tym samym przykład zachodniego masywu o blokowym i dominującym charakterze, typowym zresztą dla architektonicznego krajobrazu Saksonii.

s. 19; Hermann Schmidt, „Zur Baugeschichte des Klosters Bursfelde”, w: *Kloster Bursfelde*, red. Lothar Perlitt (Göttingen: Verlag Göttinger Tageblatt, 1984), s. 28.

68. Obecna forma tej przestrzeni jest wynikiem prac z 1880 r., pierwotne sklepienie przyziemia części międzywieżowej zostało wówczas rozebrane i zastąpione obecną emporą. Zob. Heiko Seidel, „Untersuchung zur Entwicklungsgeschichte sakraler Westbaulösungen des kernsächsischen Siedlungsraumes in romanischer Zeit dargestellt vornehmlich an den Beispielen der Klosterkirche Marienmünster und der Pfarrkirche St. Kilian zu Höxter” (rozprawa doktorska, Universität Hannover, 2004), s. 76.

69. Ibid., s. 91–92.

21 Kościół St. Kilian w Höxter, 1. połowa XII w., rekonstrukcja wielokondygnacyjnej przestrzeni międzywieżowej masywu. Oprac. Heiko Seidel

Podsumowując: niezależnie od sposobu otwarcia przyziemia przestrzeni międzywieżowej i empory na nawę, wyższe partie masywów pozostają odizolowane od reszty kościoła, co znajduje wyrazne odzwierciedlenie w bryle. Wprowadzenie pomieszczeń międzywieżowych, górujących nad korpusem nawowym, podkreśla ich przestrzenną niezależność. Wyniesiona w ten sposób część środkowa nadaje masywowi formę zwartego bloku, który dominuje nad całą budowlą. W rezultacie różnica wysokości uniemożliwia przykrycie masywu dachem korpusu, a to dodatkowo izoluje zachodnią partię i wzmacnia jej poprzeczny charakter. Poprzeczność stanowi zresztą kluczowe kryterium odróżniające masyw od fasady, jego bryła bowiem nie jest przedłużeniem osi wschód – zachód, lecz stoi do niej w wyraźnej opozycji. Taki zabieg ponadto powoduje, że masyw jest strukturą całkowicie odrębną, która mogłaby wręcz zostać „odłączona” od kościoła i funkcjonować jako niezależna budowla. Efekt ten jest obcy rozwiązaniom fasadowym, które zarówno w planie, jak i w bryle pozostają integralną częścią korpusu, stanowią jego naturalne przedłużenie i wyrażają orientację kościoła, a tym samym odzwierciedlają ruch ku chórowi. Fasada dwuwieżowa jest więc zachodnim zamknięciem kościoła, morfologicznie z nim związanym, który nie mógłby istnieć samoistnie.

Niniejszy artykuł ma charakter terminologiczno-typologiczny: porządkuje siatkę pojęciową stosowaną w badaniach nad dwuwieżowymi strukturami zachodnimi i formułuje propozycję rozróżnienia formalnego

między dwuwieżowymi fasadami a masywami. Nie rości sobie przy tym prawa do rozstrzygania kwestii funkcjonalnych ani genetycznych, które pozostają przedmiotem osobnej debaty. Takie terminy jak masyw i fasada są neutralne funkcjonalnie, w przeciwieństwie do takich pojęć jak chór zachodni albo transept zachodni. Przywołana tu koncepcja uwolnienia struktur zachodnich od funkcji liturgicznych, propagowana przez Dehia i Bezolda, Schürenberg oraz Lehmann, otwiera jeden z możliwych kierunków dalszych badań. Przy założeniu, że pozbawienie części zachodnich udziału w sprawowaniu liturgii skutkowało wprowadzeniem tamże portali, a tym samym wykrystalizowaniem się fasady dwuwieżowej, należałoby zadać pytanie: jakie zmiany liturgiczne do tego doprowadziły? W szerszej skali, przemiany te musiałyby wynikać z afiliacji do konkretnej kongregacji lub ruchu reformatorskiego, przynajmniej u początków tej ewolucji. Wówczas pytanie o region, który wykształcił taką formę, wydaje się niewłaściwe. Zanim bowiem fasada dwuwieżowa stała się motywem charakterystycznym dla regionu czy nawet epoki, musiała pojawić się w jednym z bardziej wpływowych ośrodków z potrzeby dostosowania architektury do nowych wymagań, być może właśnie liturgicznych. Z drugiej strony, nie należy zakładać, że liturgia była jedynym czynnikiem warunkującym rozwój formalny struktur zachodnich. Zagadnienia te wymagają jednak osobnych, pogłębionych badań, wykraczających poza ramy niniejszego artykułu.

BIBLIOGRAFIA

- Adler, Friedrich. *Mittelalterliche Backsteinbauwerke des Preussischen Staates*, t. 2. Berlin: Verlag von Wilhelm Ernst und Sohn, 1898.
- Anfray, Marcel. *L'architecture normande: son influence dans le nord de la France aux XIe et XIIe siècles*. Paris: A. Picard, 1939.
- Baylé, Maylis. „Les relations entre massif de façade et vaisseau de nef en Normandie avant 1080”. *Cahiers de civilisation médiévale* 34, nr 135 (1991): 225–235.
- Baylé, Maylis. *La Trinité de Caen: sa place dans l'histoire de l'architecture et du décor romans*. Genève–Paris: Droz, Arts et Métiers graphiques, 1979.
- Binding, Günther. „Fassade”. W: *Lexikon des Mittelalters*, t. 4, 303–304. München: LexMA Verlag, 1992.
- Binding, Günther. „Westbau”. W: *Lexikon des Mittelalters*, t. 3, 22. München: LexMA Verlag, 1998.
- Binding, Günther, i Hans Koepf. „Doppelturmfassade”. W: *Bildwörterbuch der Architektur*, 137. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2005.
- Binding, Günther, i Hans Koepf. „Westbau”. W: *Bildwörterbuch der Architektur*, 508. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2005.
- Binding, Günther, i Hans Koepf. „Westwerk”. W: *Bildwörterbuch der Architektur*, 508–509. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2005.
- Boerlin, Paul-Henry. „Fassade”. W: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, t. 7, redakcja Karl-August Wirth, 536–537. München: Beck, 1981.
- Caillet, Jean-Pierre. „Le massif occidental en Neustrie: le point sur les caractères et la mesure des apports carolingiens”. *Hortus Artium Medievalium* 8 (2002): 71–82.
- Chaix, Valérie. *Les églises romanes de Normandie: formes et fonctions*. Paris: Picard, 2011.
- Chantinne, Frédéric, i Philippe Mignot. „La collégiale Sainte-Gertrude de Nivelles. Réexamen du dossier archéologique”. *Hortus Artium Medievalium* 20 (2014): 513–519.
- Chantinne, Frédéric, i Philippe Mignot. „Sainte-Gertrude de Nivelles et l'archéologie de grandes églises «ottoniennes» dans les anciens diocèses de Liège et de Cambrai”. *Bulletin de la Cathédrale de Strasbourg* 35 (2022): 173–187.
- Dehio, Georg, i Gustav von Bezold. *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes*, t. 1. Stuttgart: Cotta'sche Verlagsbuchhandlung, 1892.
- Effmann, Wilhelm. *Die Karolingisch-ottonischen Bauten zu Werden. Stephanskirche, Salvatorskirche, Peterskirche*. Strassburg: Heitz & Mündel, 1899.
- „Fassade”. W: *Lexikon der Kunst: Architektur, Bildende Kunst, Angewandte Kunst, Industrieformgestaltung, Kunsttheorie*, t. 1, 678–679. Leipzig: Seemann Verlag, 1968.
- Fernie, Eric. *The Architecture of Norman England*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Fernie, Eric. „Edward the Confessor's Westminster Abbey”. W: *Edward the Confessor. The Man and the Legend*, redakcja Richard Mortimer, 139–150. Woodbridge: The Boydell Press, 2009. <https://doi.org/10.1515/9781846157165-011>.
- Genicot, Léopold. „L'avant-corps ottonien d'Amay”. *Le Moyen Age* 73 (1967): 349–374.
- Grodecki, Louis. *L'architecture ottonienne: au seuil de l'art roman*. Paris: Armand Colin, 1958.
- Großmann, G. Ulrich. „Quedlinburg. The Conventual Buildings from an Architectural History Perspective”. W: *A Companion to the Abbey of Quedlinburg in the Middle Ages*, redakcja Karen Blough, 90–121. Leiden–Boston: Brill, 2023.
- Haas, Walter. „Romanische Westbauten im Rhein-Maas-Gebiet und in Niedersachsen”. W: *Romanik in Niedersachsen. Forschungsstand und Forschungsaufgaben*, redakcja Harmen H. Thies, 253–266. Braunschweig: Brunschweigischer Geschichtsverein, 1997.
- Héliot, Pierre. „Avant-nefs et transepts de façades des XIIe et XIIIe siècles dans le nord de la France”. *Gazette des beaux-arts*, t. 95 (1980): 129–136; t. 96 (1980): 53–62.
- Hölscher, Uvo. „Die Stiftskirche von Königslutter”. W: *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, t. 4, redakcja Harald Seiler, 9–40. München: Deutscher Kunstverlag, 1965.
- Hölscher, Uvo. „Marktkirche St. Cosmae und Damiani”. W: *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, t. 3, redakcja Harald Seiler, 13–92. München: Deutscher Kunstverlag, 1964.
- Klukas, Arnold William. „The Architectural Implications of the Decreta Lanfranci”. W: *Anglo-Norman Studies VI. Proceedings of the Battle Conference 1983*, redakcja R. Allen Brown, 136–171. Woodbridge: Boydell & Brewer, 1984. <https://doi.org/10.1017/9781846151880.010>.
- Krüger, Kristina. „Architecture and Liturgical Practice. The Cluniac Galilaea”. W: *The White Mantle of Churches. Architecture, Liturgy, and Art Around the Millennium*, redakcja Nigel Hiscock, 138–159. Turnhout: Brepols, 2003.
- Krüger, Kristina. *Die romanischen Westbauten in Burgund und Cluny. Untersuchungen zur Funktion einer Bauform*. Berlin: Gebr. Mann, 2003.
- Kubach, Hans-Erich. „Fassade”. W: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, t. 7, redakcja Karl-August Wirth, 557. München: Beck, 1981.
- Le Maho, Jacques. „Le monastère de Jumièges (France) aux temps mérovingiens (VIIe–VIIIe siècle): les témoignages des textes et de l'archéologie”. *Hortus Artium Medievalium* 9 (2003): 315–322.
- Le Maho, Jacques, i James Morganstern. „Jumièges, église Saint-Pierre. Les vestiges préromans”. W: *Congrès archéologique de France. Rouen et Pays de Caux*. Paris: Société française d'archéologie, 2005.

- Lehmann, Edgar. *Der frühe deutsche Kirchenbau*. Berlin: Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, 1949.
- Lehmann, Edgar. „Die Westbauten der Stiftskirchen im deutschen Sprachgebiet zwischen 1150 und 1300”. W: *Jahrbuch der Historischen Kommission für Sachsen-Anhalt. Festschrift für Ernst Schubert*, redakcja Hans-Joachim Krause, 19–71. Weimar: Hermann Böhlaus Nachfolger, 1997.
- Loertscher, Gottlieb. *Die romanische Stiftskirche von Schönenwerd. Ein Beitrag zur Frage der Doppelturmfassade im 11. Jahrhundert*. Basel: Verlag Birkhäuser, 1952.
- McAleer, John Philip. „Romanesque England and the Development of the Façade Harmonique”. *Gesta* 23, nr 2 (1984): 87–105. <https://doi.org/10.2307/766882>.
- Mithoff, Hector Wilhelm Heinrich. *Kunstdenkmale und Alterthümer im Hannoverschen*, t. 2. Hannover: Helwing'sche Hofbuchhandlung, 1873.
- Reinhardt, Hans, i Étienne Fels. „Etude sur les églises-porches carolingiennes et leur survivance dans l'art roman. (Suite) II”. *Bulletin Monumental* 96, nr 4 (1937): 425–469.
- Sauerländer, Willibald. „Façade ou façades romanes? Discours de clôture”. *Cahiers de civilisation médiévale* 34, nr 135 (1991): 393–401.
- Schmidt, Hermann. „Zur Baugeschichte des Klosters Bursfelde”. W: *Kloster Bursfelde*, redakcja Lothar Perlt, 25–34. Göttingen: Verlag Göttinger Tageblatt, 1984.
- Schmitt, Reinhard. „Das Prämonstratenserstift Leitzkau. Beiträge zur Baugeschichte”. W: *Historische Bauforschung in Sachsen-Anhalt*, redakcja Uwe Steinecke, 62–121. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2007.
- Scholl, Christian. *Die ehemalige Prämonstratenserstiftskirche St. Marien in Leitzkau. Gestalt und Deutung. Ein Beitrag zur mitteldeutschen Architektur des 12. Jahrhunderts*. Berlin: Tenea, 1999.
- Schürenberg, Lisa. „Der Anteil der südwestdeutschen Baukunst an der Ausbildung des salischen Stiles”. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 8, nr 5–6 (1939): 249–280.
- Schürenberg, Lisa. „Die salische Baukunst am Oberrhein”. *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 4 (1940): 185–199.
- Seidel, Heiko. „Untersuchung zur Entwicklungsgeschichte sakraler Westbaulösungen des kernsächsischen Siedlungsraumes in romanischer Zeit dargestellt vornehmlich an den Beispielen der Klosterkirche Marienmünster und der Pfarrkirche St. Kilian zu Höxter”. Rozprawa doktorska, Universität Hannover, 2004.
- Seymour, Charles. *Notre Dame of Noyon in the Twelfth Century*. New Haven: Yale University Press, 1939.
- Tanner, Lawrence Edward, i Alfred William Clapham. „Recent discoveries in the nave of Westminster Abbey”. *Archaeologia* 83 (1933): 227–236.
- Untermann, Matthias. *Kirchenbauten der Prämonstratenser. Untersuchungen zum Problem einer Ordensbaukunst im 12. Jahrhundert*. Köln: Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln, 1984.
- Viollet-le-Duc, Eugène-Emmanuel. „Façade”. W: id., *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, t. 5, 359–360. Paris: B. Bance, 1861.
- Voigtländer, Klaus. *Die Stiftskirche St. Servatii zu Quedlinburg. Geschichte ihrer Restaurierung und Ausstattung*. Berlin: Akademie-Verlag, 1990.
- Wernicke, Ernst. *Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler. Der Kreise Jerichow*. Halle: Otto Hendel, 1898.
- „Westbau”. W: *Lexikon der Kunst: Architektur, Bildende Kunst, Angewandte Kunst, Industrieformgestaltung, Kunsttheorie*, t. 5, 579. Leipzig: Seeman Verlag, 1978.

SUMMARY

A Two-Tower Façade or Massif? On the Terminology and Typology of Western Structures in Romanesque Architecture by Klaudia Śniezek

Although the two-tower façade is one of the most emblematic features of Romanesque architecture, its formal characteristics remain poorly defined. The aim of this article is to identify the buildings that genuinely represent the two-tower façade type, and consequently to propose a formal definition that distinguishes it from other western structures, particularly the two-tower massif (*Westriegel*). A precise terminology will serve not only as a foundation for future research on the formal genesis of these structures, but will also help to exclude those that do not formally qualify as two-tower façades.

The first part of the article offers a comprehensive review of the scholarly literature addressing the naming, typology and terminology of western structures. The analysis draws on encyclopaedic entries (*Lexikon der Kunst*, *Lexikon des Mittelalters*, *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, *Bildwörterbuch der Architektur*) and major studies devoted to Romanesque architecture (Viollet-le-Duc, Dehio and von Bezold,

Schürenberg, Lehmann, Loertscher, Anfray, McAleer, Fernie). Most definitions of the façade emphasise its dependence on the nave: a façade should reflect the internal spatial organisation of the church and function as its principal entrance. Building on these premises, Kubach proposes a typology of church façades based on their relationship to the interior, distinguishing between the cross-section façade (*Querschnittfassade*), the cubic façade (*kubische Fassade*), and the screen façade (*Schirm-Fassade*). In his view, the cubic façade, characterised by the integration of vertical, three-dimensional elements such as towers, porches or apses, encompasses a wide range of Romanesque western structures, including the *Westriegel*, the *Westchorhalle*, the apse flanked by towers (*Chorflankentürme*), and the two-tower façade itself.

A key criterion that emerges from the literature concerns the manner in which the towers are set. For Kubach and Loertscher, the fundamental difference between the massif and the façade lies in the fact that in the former, the towers rise from a block-like structure, whereas in the latter, they spring directly from ground level. This distinction is further developed by Dehio and von Bezold and Schürenberg, who underline the entrance character of the two-tower façade, understood as the frontal wall of the church, a feature made possible by the abandonment of the liturgical function of western structures. Lehmann enriches this with the distinction between the *Wegkirche* (a church oriented along a processional path from west to east) and the *Wanderkirche* (a church whose liturgy engages the entire interior), the western portal serving as an architectural marker of this path character.

The article also examines the French term *massif occidental* and its relationship to the German *Westbau*. The term is commonly used in French scholarship in a broad sense, denoting a range of western structures from Carolingian westworks to two-tower façades. Reinhardt and Fels, however, introduce the notion of *massif de façade* and explicitly distinguish it from the two-tower façade, which they recognise as a separate type defined by towers that are clearly articulated and rise from the ground. Sauerländer similarly opposes the terms *façade* and *massif occidental*, associating the latter with block-like, compact structures such as the *Westriegel* at Königslutter and the westwork at Corvey.

The paper also addresses the concept of the *façade harmonique*, introduced by Anfray with Saint-Étienne in Caen as its model. While the vertical tripartition of this façade corresponds to the three-nave division of the interior, McAleer demonstrates that the towers at Caen rise from a block-like structure rather than springing independently from ground level, a feature that, according to the criteria established by Kubach and Loertscher, aligns Saint-Étienne more closely with the massif type. Moreover, the interior of the western structure diverges from the spatial logic of the nave. McAleer argues that the lost façade of Lanfranc's cathedral at Canterbury, where the towers did spring directly from the ground and the western gallery was absent, would have constituted a more fitting prototype. In this light, McAleer proposes replacing the term *façade harmonique* with "twin-tower façade" altogether.

In the second part, the article presents a formal characterisation of the two-tower façade and massif. The two-tower façade is defined as a structure that constitutes a natural extension of the nave towards the west. This extension is expressed not merely through external vertical articulation mirroring the divisions of the nave, but above all through the shaping of the volume and the internal disposition of the structure. The section between the towers functions as a continuation of the nave. The towers flank this central portion, which structurally belongs to the nave. Their ground floors communicate with the aisles, either through portals or by being fully open to the east. The façade contains the main entrance to the church and its gable corresponds

to the height and profile of the nave, in keeping with Viollet-le-Duc's principle that the façade is a transverse section of the nave and a direct consequence of its internal arrangement. Examples discussed include Notre-Dame in Jumièges, Saint-Étienne and Sainte-Trinité in Caen, Westminster Abbey and Durham Cathedral.

By contrast, the two-tower massif (*Westriegel*) is a compact, block-like structure whose relationship to the nave is markedly different. Its towers do not rise independently from ground level but emerge from the upper parts of a transverse block, lacking individual lower sections. While the lower levels of the massif, such as the porch and tribune, may communicate with the interior, the upper storeys of the section between the towers remain entirely isolated from the rest of the church, accessible only from the towers. These additional spaces, positioned above the nave roof, lend the massif its characteristic transverse orientation and visual dominance over the building. The massif thus appears as a self-contained, structurally autonomous entity that could, in principle, be detached from the church, in a marked contrast to the façade, which remains an integral part of the nave. The article examines this type through the examples of St. Peter und Paul in Königslutter, St. Servatius in Quedlinburg, St. Thomas und Nikolaus in Bursfelde and St. Kilian in Höxter.

The article concludes by noting that the proposed typology is purely formal and does not address the liturgical functions of these structures. Nevertheless, the hypothesis, advanced by Dehio and von Bezold, Schürenberg, and Lehmann, that the liberation of western structures from liturgical functions led to the introduction of portals and the crystallisation of the two-tower façade, calls for renewed examination. Changes in liturgical practice, possibly linked to specific monastic congregations or reform movements, may have driven this architectural evolution. Before the two-tower façade became a regional or period-specific motif, it must have first appeared in a major ecclesiastical centre in response to new, perhaps liturgical or even social requirements.

BIOGRAPHICAL NOTE

Klaudia Śnieżek is a historian of art, graduate of the Jagiellonian University (2022), currently postgraduate student at the Doctoral School in the Humanities, Jagiellonian University. Her research, conducted under the supervision of Prof. Teresa Rodzińska-Chorąży, focuses on two-tower façades in Normandy in the 11th century, with special focus on their forms and the origins of those forms, as well as the liturgical and symbolic roles of these structures.

NOTA BIOGRAFICZNA

Klaudia Śnieżek – historyczka sztuki, absolwentka Uniwersytetu Jagiellońskiego (2022), obecnie doktorantka w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych UJ. Jej badania doktorskie pod kierunkiem prof. Teresy Rodzińskiej-Chorąży poświęcone są fasadom dwuwieżowym w Normandii w XI w., ze szczególnym uwzględnieniem form i ich genezy, a także liturgicznej i symbolicznej roli tych struktur.